

Ruttkay, Alexander; Slivka, Michal

**Církevné inštitúcie a ich úloha v sídliskovom a hospodárskom vývoji
Slovenska v stredoveku**

Archaeologia historica. 1985, vol. 10, iss. [1], pp. 333-356

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139560>

Access Date: 01. 10. 2024

Version: 20241001

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

E.

Církevní instituce a jejich podíl
na hospodářských dějinách

Církevné inštitúcie a ich úloha v sídliskovom a hospodárskom vývoji Slovenska v stredoveku

ALEXANDER RUTTKAY-MICHAL SLIVKA

Pri komplexnom historicko-materialistickom chápaní feudálneho štátu neodmysliteľnou súčasťou vedeckej analýzy je i problematika vzniku vývoja, funkcie a kompetencie cirkevných inštitúcií. Archeologický výskum na území Slovenska sa doteraz dotkol vyše 80 sakrálnych objektov (pozri Ruttkay 1981, Fig. 2; odvtedy novšie výskumy v B. Bystrici – A. Vallašek; Hrušov – G. Tököly; Jarovce – M. Turčan; Komjatná – V. Hanuliak; Koš – I. Hrubec; Letanovce – M. Slivka; Levoča „Sv. Jakub“ – D. Čaplovič a F. Javorský; Moravany n. V. a Piešťany – A. Ruttkay; Pinciná – V. Furmánec; Poprad „Stojany“ – M. Slivka a F. Javorský; Štvrtok na Ostrove – T. Štefanovičová; Zvolen – A. Vallašek). Pri hodnotení tohto významného fondu stavebných pamiatok v kontexte vývoja stredovekej architektúry na Slovensku a hmotnej kultúry nám neraz uniká pohľad na hospodársku úlohu cirkevných inštitúcií.

Cirkev bola veľkým feudálnym vlastníkom a organizátorom výroby. V 15. stor. jej priamo patrilo na území Slovenska okolo 10 0/0 osád (Hóman-Szekfű 1936, s. 296 n.) a ako predstaviteľka oficiálnej ideológie stredovekého štátu podieľala sa na organizácii a využívaní ekonomického potenciálu ďalšími priamymi i sprostredkovanými formami. Z hľadiska širšieho pohľadu na problematiku hospodárskych dejín tu má osobitný význam odvod cirkevných desiatok; participácia cirkvi na výnosoch feudálneho hospodárstva sa tu prenáša v rámci jednotlivých farností prakticky na celé územie a do všetkých vlastníckych úrovní.

Vyššie spomenutý podiel cirkvi na vlastníckych pomeroch vo vrcholnom stredoveku je výsledkom viacstoročného predchádzajúceho vývoja, postupného nárastu cirkevných majetkov z donácií panovníka, neskôr i šľachty (pozri štruktúrnú schému – Kučera 1984, s. 208).

P. Ratkoš (1965, s. 147 a n.) načrtol viaceré podstatné znaky vývoja cirkevnej organizácie na území Slovenska v 10.–12. stor. v súvisi s jeho začleňovaním do uhorského štátu. Slovenské bádanie však musí omnoho viac rozvinúť analýzu vývoja majetkov a ekonomického postavenia cirkvi. Za metodický príklad môže slúžiť postup M. Kučeru (1974) pri spracovaní ekonomického systému na majetkoch v priamej držbe panovníka v 10.–13. stor.

V súčasnosti je už samozrejmosťou, že pri analýze všetkých otázok stredovekého vývoja Slovenska historikmi sa rešpektujú výsledky archeologického bádania. Takýto postup k interdisciplinárne – a to nielen s prírodnými a technickými vedami, ale i s príbuznými spoločenskovednými disciplínami – by sa mal stať samozrejým i z hľadiska archeológie. Platí to aj o predloženej náčrte, ktorý predkladáme síce predovšetkým z hľadiska archeologického bádania, no v kontexte všeobecných historických problémov pertraktovaného obdobia.

A. VZŤAH PREDUHORSKÝCH A UHORSKÝCH PRVKOV CIRKEVNEJ ORGANIZÁCIE, ŠTRUKTÚRA FÁR NA ÚZEMÍ SLOVENSKA

Na území Veľkej Moravy sa dosiaľ odhalilo aspoň 25 kresťanských sakrálnych stavieb (pozri napr. Pošmourný 1964, Poulik 1963, 1975 a 1978, Hrubý 1965, Doštal 1980). Ich morfológia a chronologické zaradenie je v súlade s tými pasážami písomných správ, v ktorých sa hovorí o christianizačnej aktivite z rozličných strán už dávnejšie pred príchodom Konštantína a Metóda (Mišík 1963; Ratkoš 1971). Kultúrnohistorický význam byzantskej misie skutočne nespochybuje v primárnej christianizačnej činnosti, ba táto nebola ani faktickým cieľom pozvania solúnskych bratov. Kresťanstvo bolo v tomto období aspoň v centrálnych častiach Veľkej Moravy a najmä v prostredí vedúcej vrstvy už dosť rozšírené. Cirkevná jurisdikcia sa však začala kríťovať až po príchode Konštantína a Metóda a zreteľne sa vymedzila až vznikom moravského arcibiskupstva a založením biskupstva v Nitre. Dovtedy to bolo z cirkevnoprávneho hľadiska misijné územie bez presnejšieho vymedzenia inštitucionálnej – a teda i organizačnej – pôsobnosti. Túto skutočnosť nemožno vynechať z pozornosti, keď uvažujeme o šírke, hĺbke a vôbec vertikálnej a horizontálnej stabilite cirkevnej organizácie na území Slovenska v 9. stor. a o jej vývoji po páde Veľkej Moravy. Cieľom tohto náčrtu nie je analýza jednotlivých prúdov v genéze veľkomoravského kresťanstva a zvažovať aspekty christianizácie „zhora“, alebo „zdola“. Podstatou je, že kresťanstvo sa na naše územie dostáva z oblastí s výrazne diferencovanou – v pravom slova zmysle triednou-spoločenskou organizáciou, v ktorej cirkev už mala svoje organické miesto v tej či onej forme po boku vedúcej vrstvy, resp. hlavne ako jej súčasť. Ináč tomu nebolo ani vo veľkomoravskom prostredí. Kresťanská ideológia tu bola jedným z určujúcich znakov feudalizačného procesu. Rozhodujúcim pre šírenie kresťanstva bolo predovšetkým prijatie krstu kniežatom (Barton 1975). O tom, že stavba najstarších kostolov sa viaže najčastejšie na sídla kniežat a veľmožov svedčia archeologické výskumy i na Slovensku. Je to v súlade so správami o vysväcovaní podobných stavieb v prostredí Slovanov v Zadunajsku. Zhoda lat. výrazu „castellum“ so slov. „kostol“ v západoslovanských jazykoch (napr. Jankovič 1967) akoby symbolizovala faktickú jednoduchosť svetskej a cirkevnej moci. Základom ujatia sa kresťanstva vo veľkomoravskom prostredí teda bola predovšetkým skutočnosť, že ho akceptovala vedúca vrstva a to ako súčasť spoločenského vývoja. V takejto forme možno bez iracionality a idealizujúcich motivácií načrtnúť problematiku niektorých znakov vo vzťahoch preduhorských a uhorských prvkov cirkevnej organizácie, resp. rôznych prvkov kontinuity prejavov kresťanskej ideológie.

Pokúsme sa o stručnú obsahovú stratifikáciu problematiky a to za predpokladu takejto spoločensko a územnoorganizačného vývoja územia Slovenska v 10. stor., aký je načrtnutý v ďalších referátoch o feudálnych sídlach a problematike kontinuity osídlenia v súvisi s vývojom stredovekej dediny. Ide teda o rozpad východných častí Veľkej Moravy začiatkom 10. stor. na menšie jednotky a ich diferencovaný vývoj včítane kvalitatívne diferencovaných interakcií so starými Maďarmi. Len pomerne malá časť juhozápadného Slovenska bola v priebehu 10. stor. pod bezprostrednou staromaďarskou kontrolou. Pritom však ide aj o časti územia v rámci veľkomoravského vývoja zrejme s najrozvinutejším stupňom christianizácie, s dobre známymi (Nitra), alebo aspoň archeologicky doloženými (Bratislava) centrami cirkevnej organizácie. Z oblastí, kde možno rátať s výraznejšou christianizáciou v 9. stor. ostali mimo územia primárneho staromaďarského záboru najmä stredné Považie, celé Ponitrie severne od Nitry, prípadne aj menšia časť stredného Pohronia.

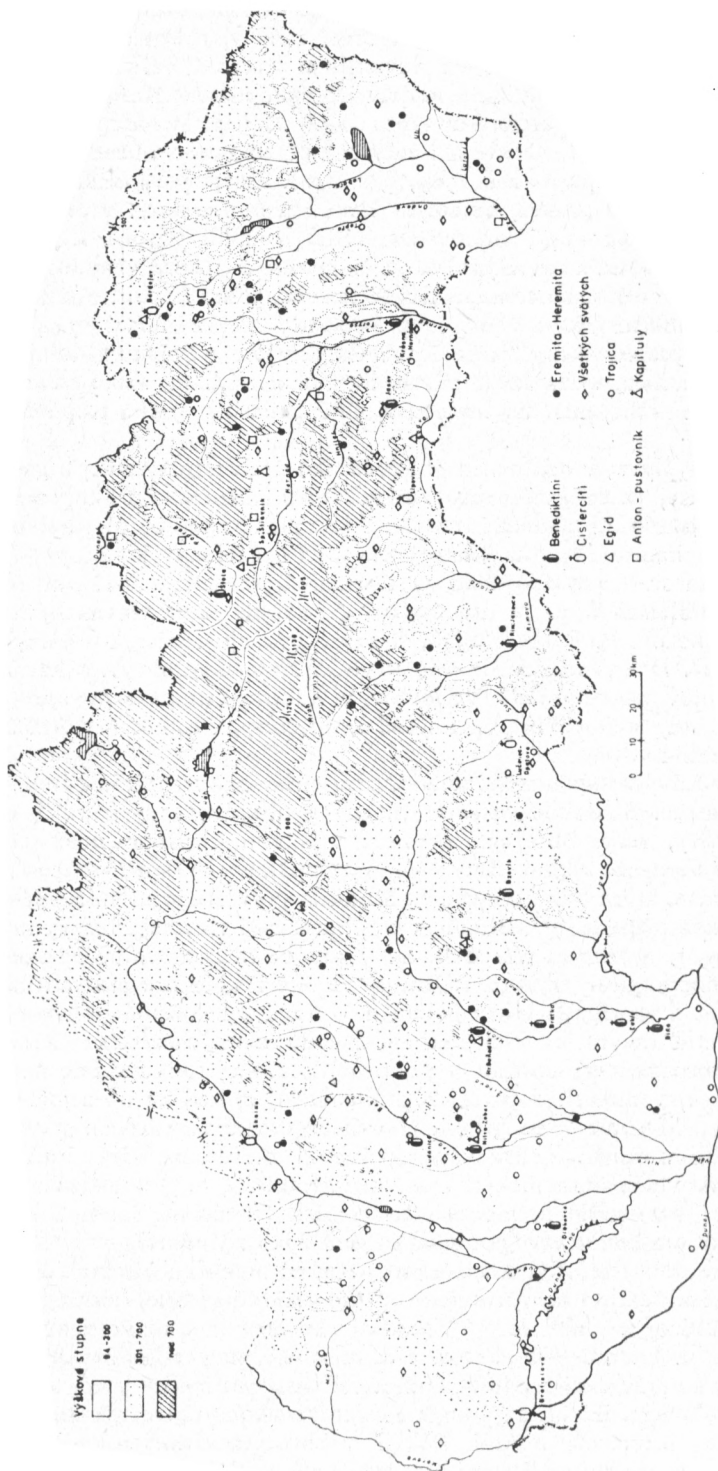
V ďalších častiach Slovenska (vrátane asi celého východného Slovenska) pre-

trvávalo v 9. stor. pôvodné náboženstvo Slovanov – boli to misijné územia. Ideové a kultúrnoinštitucionálne predpoklady externých misií boli vypracované už vo franských cirkevných centrálnach, v nových – v slovanskom prostredí veľmi priaznivých – podmienkach slovanského cirkevného jazyka ich špecifikoval Konštantín a prakticky organizoval a realizoval arcibiskup „pro fide“ Metod. Pravdepodobne v nadväznosti na vznik biskupstva v Nitre bol založený po roku 880 i benediktínsky kláštor na Zobore (pozri napr. Csóka 1969, I, s. 248). Tento predpoklad vychádza z logických historických premís, doterajšie malé záchranné akcie v oblasti bývalého opátstva (Kraskovská 1948; Habovštiak 1964) nemohli prispieť k jeho verifikácii. Na základe patrocínia sv. Hypolita je to komunita, ktorá vznikla asi z iniciatívy opátstva v St. Pölten, ktoré napr. dávnejšie – od konca 8. stor. – christianizovalo Slovanov v oblasti Viedenského lesa. Zoborský kláštor mohol vyvíjať misijnú činnosť v severných častiach územia Slovenska, resp. i v Poľsku (Muniat 1971, s. 181–188) a z hľadiska výchovného pôsobenia mohol zakladať svoje erémy a filiálne domy v rámci internej misijnej činnosti aj na územiach s vyšším stupňom christianizácie.

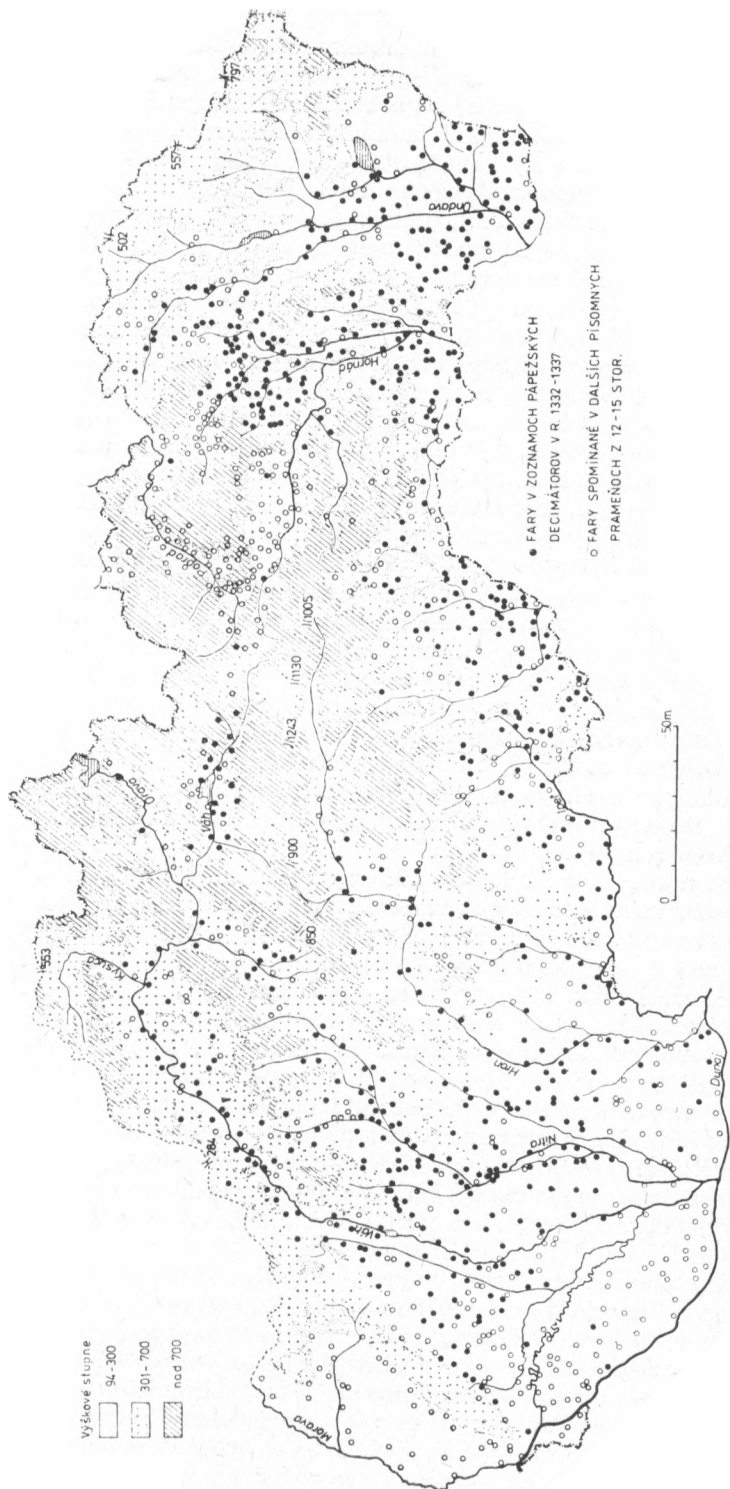
Ako z uvedeného vyplýva, v 9. stor. sa problematika ucelenej cirkevnej organizácie dotýka len menšej časti územia Slovenska. Okrem známeho biskupstva v Nitre, možno v Bratislave na základe odkrytého komplexu sakrálnych stavieb predpokladať združené kapituly (pozri Chropovský 1972, Štefanovičová 1975). V ďalšom organizačnom stupni možno snáď predpokladať existenciu veľkofár – archipresbyteriátov. Problematickým je organizačné postavenie tzv. vlastníckych kostolov v sídlach veľmožov. P. Ratkoš (1978, s. 247) považuje takéto komplexy za „curtis cum ecclesia“. Istú precíziu možno vyvodiť zo správy o vysviackach tzv. vlastníckych kostolov na majetkoch veľmožov v Zadunajsju (Ratkoš 1968, s. 403): kňazov pre kostoly stanovoval predstaviteľ arcidiecézy, vlastník – veľmož prideľoval kostolu majetok a fúdi.

Pretrvávanie jednotlivých článkov veľkomoravskej cirkevnej organizácie treba posudzovať veľmi opatrne. Rozsiahle politické zmeny a diferencovaný vývoj po rozpade Veľkej Moravy, resp. obrovské rozdiely v stupni christianizácie už i v 9. stor. nasvedčujú tomu, že organizačné prvky vybudované v 9. stor. v západnejších častiach Slovenska, ktoré boli budované z hľadiska politického územia Veľkej Moravy sa v podstate rozpadli (o odlišnom vývoji na území vlastnej Moravy sa domnieva Havlík 1965, s. 137–138). V redukovanej podobe sa zachovali niektoré inštitúcie, napr. združené kapituly v Nitre a Bratislave ako základ pre renesanciu ich činnosti od 11. stor. a v prípade Nitry potom dokonca i k založeniu (obnoveniu) biskupstva. Vysvetliť takýto jav však možno len tak, že v týchto centrálnach sa v priebehu 10. stor. zachovala aj kontinuita politickomocenskej funkcie. Isté náznaky pretrvávanie sú aj v ďalších organizačných článkoch, aj keď tu už nemôže ísť o priamu kontinuitu. Myslíme tu na genézu uhorského archidiakonátneho systému. Archidiakoni sídlili v rámci sídelnej kapituly v sídle diecéz, na čele združených kapitúl stál prepošť volený kanonickým zborom. P. Ratkoš (1965) poukázal na ich možnú nadväznosť na staršie archipresbyteriáty; ich teritórium pred roku 1075 sa nekryje s teritóriom komitátov (porovnaj Fügedi 1959). V rámci nitrianskej organizačnej enklávy možno ešte pred 12. stor. rozpoznať i niekoľko vicearchidiakonátnych obvodov. Vznik archidiakonátov je v otázke veľkomoravskej kontinuity cirkevnej organizácie kľúčovou záležitosťou. Zatiaľ si však nevieme konkretizovať, na akých princípoch mohol tento – v 9. stor. ešte relatívne nevykrištálizovaný – systém prekonať obdobie politickej rozdrobenosti a celkovej nestability v 10. stor.

Najmä v prvej polovici 10. stor. sa územie Slovenska akoby úplne vymklo zo sféry dosahu známych cirkevných centrál. Pokiaľ v christianizovaných častiach Veľkej Moravy ďalej – a zrejme pomerne izolovane – pôsobili štruktúry vybu-

Obr. 1. Benediktíni a cisterciiti na území Slovenska a výskyt charakteristických patrocínií a pomiestnych názvov.

Obr. 2. Fary na území Slovenska v stredoveku.

vané v 9. stor., zatiaľ na ostatných častiach územia treba rátať počas celého 10. stor. aj s príležitostným a pozvoľným misijným pôsobením. Na misiách sa mohli podieľať zrejme aj mnísi z Byzancie, resp. anachoréti zo Sýrie a Palestíny (Ratkoš 1965, s. 156). Prioritu však mali latinskí misionári, najmä benediktíni (Kúttnik 1969). Úlohu tu mal zoborský kláštor. Rozptyl benediktínov – eremitov možno dedukovať na základe pomiestnych názvov typu „Remete“, „Mnich“, uvádzané aj v latinskej verzii (Heremita, atď.), príznačných patrocínií (najmä Anthon pustovník, Egydius a Ján Krstiteľ) a na základe topografie, ktorú odzrkadľujú písomné pramene. Nie je tu namieste rozvádzať všetky identifikačné komponenty, i z orientačnej mapy (obr. 1) je zrejmä topografická nadväznosť vyššie uvedených faktorov na jednotlivé benediktínske kláštory, ktoré tak vznikli – ako sa zdá na základe eremitskej aktivity. Takáto iniciatíva zrejme začína už od vzniku kláštora na Zobore a pretrvala permanentne i v dobe pripájania územia Slovenska k uhorskému štátu. Chronologická stratifikácia tu nie je presnejšie doložená. Od konca 10. stor. najmä na severnom Slovensku je pravdepodobný misijný christianizačný prúd organizovaný aj do oblasti Krakova (Kúttnik 1969) a čoskoro – od prvých desaťročí uhorského štátu – pravdepodobne aj s uplatnením byzantských rádov (Mesterházy 1970). Od druhej polovice 10. storočia sa obnovili – najmä v súvisi s christianizáciou starých Maďarov – opäť nemecké, ale i poľské juridické diecézne záujmy, ktoré sa dotýkajú i územia Slovenska (Ratkoš 1965, s. 165 a n.). Ambície externých centráľ sa však ukončili už od prelomu 10. a 11. stor., keď sa rozvinulo budovanie integrovanej uhorskej cirkevnej organizácie. Na území Slovenska sa pritom využilo všetko, čo sa javilo ako sľubný základ ďalšieho vývoja (Sedlák 1984). Boli to prvky koreniace vo veľkomoravskom období, ale i ďalšie vývojové resp. úplne nové formy ako výsledok dlhého časového odstupu s neznámym obsahom medzi rozpadom Veľkej Moravy a počiatkami uhorského štátu. Za tejto situácie popri termíne „veľkomoravské prvky“ treba rozvinúť aj obsah termínu „preduhorský“ (Ruttkay 1985a) a to i pro hodnotení niektorých z dosiaľ odkrytých stredovekých sakrálnych architektúr.

Na Slovensku po r. 1945 se odkrylo 40 „neznámych“ sakrálnych stavieb, ďalej v súvisi so známymi architektúrami sa výskum realizoval v 13 prípadoch v interiéri a v 23 prípadoch v exteriéri. Ďalšie zaniknuté stavby (okolo 30) sú známe z povrchových prieskumov a do 40 ich je známych z chotárnych názvov typu Kostolište, Koscelisko, Kostolec, Kaplna atď., prípadne typu názvov Jurko, Jelena atď. odvodenými z patrocínií. Len veľmi malá časť z týchto stavieb patrí do veľkomoravského, alebo preduhorského obdobia. Patria sem objekty z 9. stor., ktoré svoju funkciu prestali plniť v 10.–11. stor. (Ducové, Devín), alebo boli podstatne prestavané už v románskom období (Bratislava, Nitra-Martinský vrch, Nitra-Párovce, Nitrianska Blatnica, Drážovce). Relatívne značným podielom sú tu zastúpené vlastnicke kostolíky na veľkomoravských veľmožských sídlach, teda o doklad pretrvávania nižších foriem cirkevnej organizácie z veľkomoravského obdobia; tieto prvky však v rámci uhorskej cirkevnej organizácie zanikli, alebo funkčne i stavebne transformovali.

Ide o konštatácie na základe terajšieho stavu bádania, ktoré nemožno bez presnejších dôkazov urýchlovať, alebo i znehodnocovať (Ratkoš 1984, s. 20 a n.). Výskumami osídlenia v blízkosti niektorých objektov budú nepochybne spresnené terajšie poznatky, archeológia však musí dodržiavať vlastné metodické kritériá. Pri sledovaní kontinuity v sakrálnnej architektúre nie je najpodstatnejšie to, či sa niektorá zo stavieb 9. stor. používala napr. ešte i v stredoveku. Dôležitejším sa javí nie kontinuita jednotlivých objektov, ale kontinuita stavebného slohu a staviateľských techník. Veľkomoravská architektúra mala podiel na genéze niektorých typov včasnorománskych kostolov, identifikovali sa objekty, ktoré umožňujú v na-

značenom vývojom slede konštatovať i predrománsku architektúru spred polovice 11. stor. (Kovačovičová–Puškárová 1965, s. 267). V tejto kategórii sa zachovali spomedzi archeologicky skúmaných objektov i stojace stavby (napr. Kostofany pod Tribečom – Habovštiak 1967, snáď i Biňa – rotunda – Habovštiak 1966). Zdá sa však, že podmienky pre vznik nových cirkevných stavieb, alebo kompletných prestavieb starších objektov nemožno vylúčiť ani v druhej polovici 10. stor. Takou mohla byť napr. kapitulná bazilika sv. Emmerama na nitrianskom hrade [uvádza ju už Maurus ako baziliku, v ktorej v r. 1025–1030 pochovali pustovníkov Svorada a Benedikta (Ratkoš 1976–77, s. 80); archeologické podklady, ktoré pri najmenej dávajú na uváženie predstavy o pomerne neskorom datovaní zástavby a funkčnosti hradného kopca v Nitre publikuje Točík 1983].

Zaujímavým dokladom vnútornej organizačnej aktivity benediktínov (pravdepodobne zoborský kláštor) najskôr v prvých fázach uhorského štátu je Bratka pri Leviciach (Habovštiak 1963). Staršia z dvoch odkrytých sakrálnych stavieb je priamo spojená s kláštorným domom – ide teda o grangiu. Na mieste filiálneho kláštora bol najneskôr do r. 1156 postavený kostol s polkruhovou apsidou; vlastnícka a funkčná kontinuita sa porušila, keďže Bratka bola už vo vlastníctve svetského feudála.

Na východnom a severnom Slovensku sú naše poznatky o počiatkoch sakrálnych stavieb podstatne skromnejšie. Preduhorský organizačný základ má pravdepodobne spišská kapitula. V jej blízkosti (poloha Pažiť) bol odkrytý komplex s dvoma výraznými stavebnými etapami, z ktorých staršia pozostáva z konštrukcie murív na hlinu a mladšia prestavba [14. stor. je spájaná maltou (záznam z odbor. kom. 10.–11. XI. 1977; Vallašek 1980, s. 276; Kútnik 1969, s. 113, pozn. 526)]. V staršej fáze ide zrejme o kapitolu (analógie Pojsl 1981, s. 205), v ktorej žijú kanonici spoločne (pozri Kollányi 1901, s. 257 a n.) a o hospicium. V 13. stor. sa situácia mení, kanonici bývajú vo vlastných domoch v priestore dnešnej spišskej kapituly, tu vzniká aj dvojvežová katedrála (Ruminski 1976).

Genéza a presnejšie datovacie kritériá ďalších archeologicky skúmaných sakrálnych stavieb – kostolov na východnom Slovensku, ktoré by mohli patriť do obdobia pred pripojeným príslušných regiónov k uhorskému štátu (napr. Brezovička, Chrast nad Hornádom, Poprad-Stojany, Michalovce) sa musia ešte presníť.

V súvisе s christianizačným – ako sme videli chronologicky, geograficky a organizačne značne diferencovaným procesom na území včasnostredovekého Slovenska treba sa zmieniť o tomto probléme i z hľadiska transformácie v najširšom slova zmysle predkresťanského kultúrneho kanonu do nového ideologického rámca. Išlo síce o postupný i keď neodvratný proces, zdá sa však, že predstavitelia kresťanskej ideológie boli v praxi značne pragmatickí (bližšie porovnaj Keller 1978, s. 403 a n.). Niektoré bývalé pohanské kultové miesta boli cirkevnými stavbami akoby len nahradené (poukázal na to napr. M. Slivka 1982 v súvisе s centrálnou stavbou v Chrasti nad Hornádom).

Budovanie z celouhorského hľadiska jednotnej cirkevnej organizácie a jej spevnenie sú evidentné od prvej polovice 11. stor. V tomto období sa však integrácia operajúca sa o 10. biskupstiev, ktoré vznikli do r. 1030 nedotkla napr. severnejších častí Slovenska; z takýchto aspektov sa pozeráme i na štatutárne proklamovaný záujem panovníka o čo najhlbší prienik kresťanstva do vedomia najširších vrstiev (pozri Györfy 1983, s. 186, 328, 329). Budovanie farskej organizácie riadené z jednotlivých biskupstiev bol zložitý proces, o ktorom sme informovaní len v minimálnej miere. Ako sme naznačili vyššie na území Slovenska sa pritom riešpektujú niektoré už v preduhorskom období vytvorené prvky.

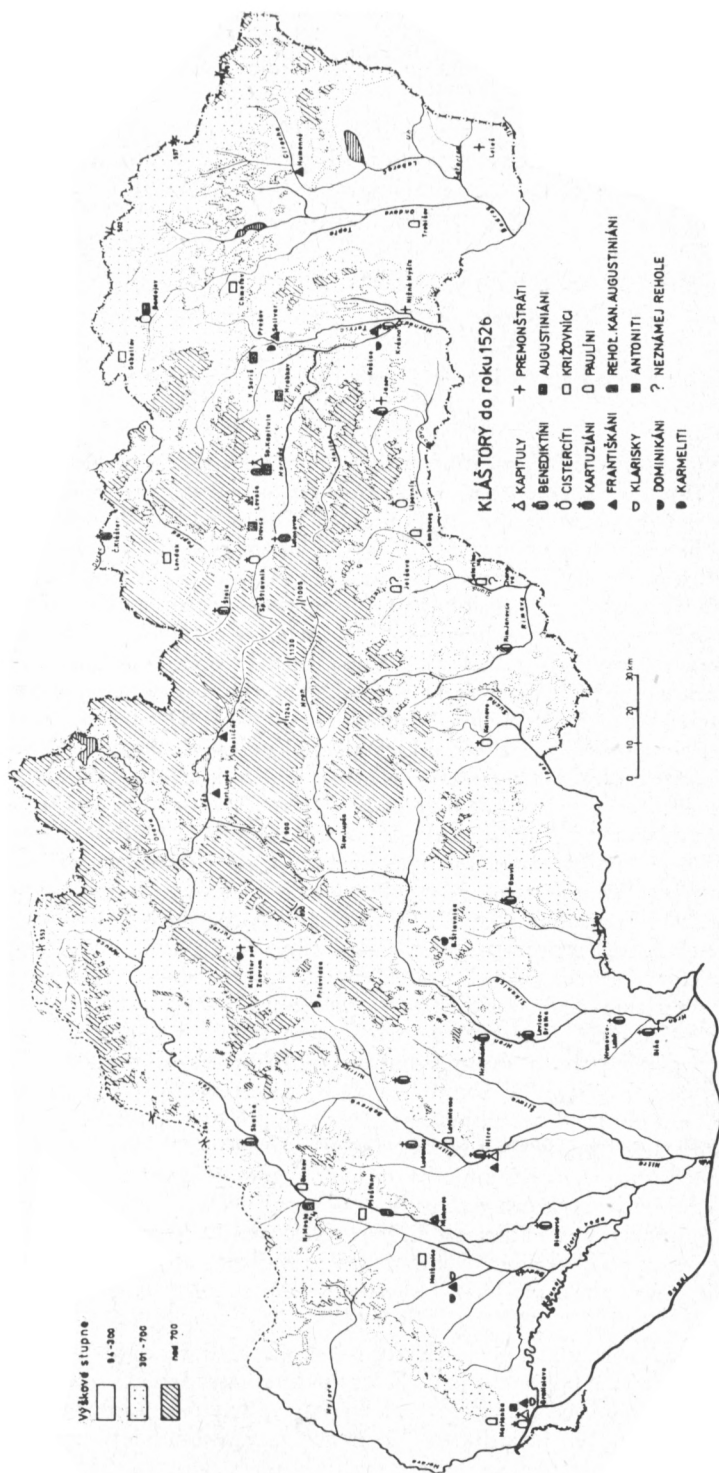
S pomerne uceleným obrazom organizácie fár sa však stretáme v prvej polovici 14. stor. Ide o cenný register pápežských kolektorov o zaplatených desiatkoch,

ktoré boli predpísané užívateľom cirkevných benefícií v Uhorsku na roky 1332 až 1337 (Trochta 1964–1970; za láskavé poskytnutie rkp. práce uloženej v Ústave historických vied v Bratislave na štúdium ďakujeme i na tomto mieste dr. R. Maršinovi DrSc.). Geografické hiáty v spracovaní súpisu (nie sú v ňom podchytené všetky komitáty), sme sa snažili doplniť parciálnymi údajmi z iných prác (napr. Györfy 1966, Bakács 1971, Némethy 1894, v monografiách bývalých žúp a pod.). Ostávajú ešte nevyužitú rezervu pre doplnenie údajov z MVH 1887 (pre Komárňanskú a Ostrihomskú župu). Takto kompletizovaný súbor údajov o farách v r. 1332–1337 poskytuje základ, ktorý sme doplnili jednotlivými, alebo skupinovými zmienkami o farnostiach z ďalších prameňov 12.–15. stor. a pokúsili sa predložiť získanú sieť stredovekej farskej organizácie na mape (obr. 2). Aj keď k tejto problematike existuje okrem starších prác – progresívna štúdia E. Fügediho (1959) predsa z hľadiska využiteľnosti pre štúdium väzby farskej organizácie a štruktúry osídlenia (pozri referát o stredovekej dedine, obr. 1) sa nám javí kartografické spracovanie najplastickejším. Na mapke je zaznamenaných vyše 1 200 fár, fary obsiahnuté v súpise z roku 1332–1337 predstavujú z toho takmer 800 jednotiek. Súpis decím sám osebe však predstavuje – pri kritickom prístupe a zohľadnení určitých organizačných anomálií (pozri úvodné časti k spracovaniu komitátov J. Trochtom 1964–1970) cenný materiál i pre porovnanie hustoty osídlenia a hospodárskeho potenciálu jednotlivých regiónov. Obsahuje totiž konkrétnu – i keď len relatívne spoľahlivú – informáciu o príjmoch fár, alebo stanovených decimách. Nie je tu miesto pre rozpis a zdôvodňovanie príslušných štatistických záverov. Spomenieme však aspoň zreteľný rozdiel v prosperite nížinných, poľnohospodársky exponovaných regiónov (12–15 obyvateľov na 1 groš odvodu decimy) a horských oblastiach (okolo 20 ľudí na 1 groš).

Hustá sieť stredovekých fár na Slovensku sa vytvorila – ako to vyplýva z kartografického vyjadrenia – s výnimkou malej časti v podstate už do prvej tretiny 14. stor. Sídlikovogeografická, kultúrohistorická a hospodárska vypovedacia schopnosť ich súpisu sa nesporne môže výrazne umocniť analýzami na základe kartografickej komparácie s patrocíniami kostolov, k čomu vytvára základ precízna a nesmierne podnetná práca J. Hudáka (1984). Po uskutočnení tejto úlohy – ide o úlohu výsostne interdisciplinárnu – sa i archeologické bádanie dostane od výskumu a hodnotenia jednotlivých objektov k štúdiu systému fár, jeho historických koreňov a funkcie i z hľadiska hospodárskych dejín.

B. KLÁŠTORNÉ RÁDY

Od doby, keď vyšla prvá prehľadná práca monasteriologického tématu, týkajúca sa celého Uhorska, uplynulo už 180 rokov (Fuxhoffer 1803; druhé preprac. vydanie 1858–1860 Czinár–Fuxhoffer). Odvtedy vyšlo niekoľko ucelenejších prác k jednotlivým kláštorným rádom alebo objektom a pomerne veľa časopiseckých príspevkov. Keďže väčšina autorov predstavovala príslušníkov jednotlivých rádov, event. svetského kléru, je len pochopiteľné, že im šlo o napísanie apologetického obrazu kláštorného života, o idealizáciu skutočnosti. Moderná historiografia sa touto problematikou zaoberala len okrajovo a tak sa doteraz nepodrobil kritickej analýze celý rad zastaralých koncepcií a interpretačných postupov. Za tohto stavu bádania sú inšpiratívne práve výsledky archeológie. V rámci veľkých a dlhodobých výskumov v Košiciach–Krásnej nad Hornádom, v Hronskom Beňadiku a v Spišskej Kapituli – Pažiť, sa komplexne prebádali jednotlivé opátstva (vyjímajúc poslednej lokality), aj keď zatiaľ neboli súborne publikované. Zisťovacie výskumy sa uskutočnili na Bzovíku (benediktíni – premonštráti), v Bíni (benediktíni a premonštráti), v Červenom Kláštore (kartuziáni a kamalduli), Bratislava (klarisky a

Obr. 3. Kláštory na území Slovenska do roku 1526.

františkáni), Hlohovec (františkáni), Banská Štiavnica (dominikáni), Nitra-Zobor (kamalduli), Slovenská Lupča (františkáni?), Piešťany (johaniiti?), a v tom čase sa započalo s výskumom kartuziánskeho kláštora na Lapis refugii v Letanovciach na Spiši.

V súvisi s interpretáciou jednotlivých skúmaných objektov a v nadväznosti na nutnú pertraktáciu a diferenciaciu rádov naskytuje sa príležitosť podrobiť vývoj kláštorov objektívnej analýze z hľadiska marxistického výkladu dejinných fenoménov a zariadiť ich do kontextu hospodárskeho, politického a kultúrneho vývoja územia Slovenska v stredoveku. Východiskom pre takúto interpretáciu je geografické a chronologické zmapovanie existencie jednotlivých stredovekých kláštorov na území Slovenska.

1. Eremitické, kontemplatívne, kanonické a žobravé rády (M. Slivka)

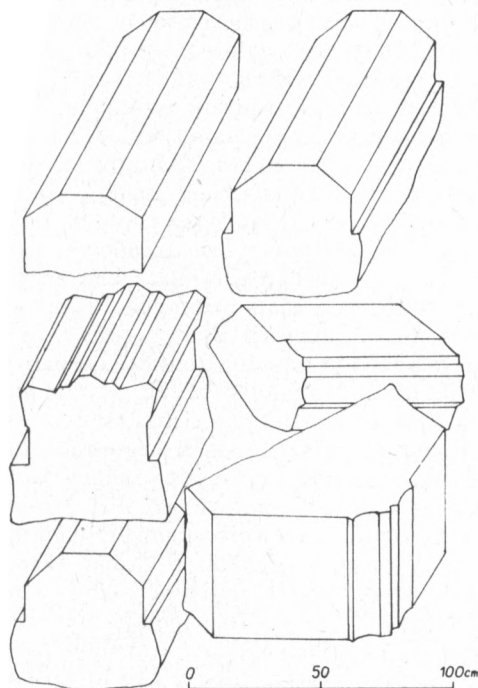
Od 9. stor. až po 12. storočie bol zastúpený jediný mníšsky rád benediktínov, ktorí od spomenutých eremitov cez opátstva a prioráty postupom času ovládli celé Slovensko, kultivovali misijnú-kultúrnu pôdu, na ktorú potom nadviazali ostatné rehole, predovšetkým cistercií a premonštráti. V rámci uhorského štátu podieľali sa na budovaní celej cirkevnej organizácie a stali sa tak základnou feudálnou oporou. Cirkevná diecézna organizácia je výsledkom sformovania kráľov Ladislava I. a Kolomana, no započatá prvým Arpádovcom Štefanom I., a v takejto forme sa udržala až do reformácie, resp. do reforiem Márie Terézie (pozri Chaloupecký 1928; Mišík 1944; Ratkoš 1965; Fügedi 1959). Otázka legitimity politickej a cirkevnej moci sa postupom času vyhrcovala. Cirkev sa chápala ako jedno veľké opátstvo a preto mali pojmy „poslušnosť“ a „autorita“ svoj veľký význam. Predstavu mystéria autority sprostredkovali postavy v osobe kráľa a jeho hodnostárov a biskupa. Z týchto nositeľov autority bol najmenej pobožný sám kráľ, ktorý prostredníctvom cirkvi upevňoval svoju politickú moc. V tomto modeli feudálnej spoločnosti cirkvi sa snažila uskutočňovať svoje vlastné ciele a tak získať nezávislosť od svetskej moci. Clunyjské hnutie načas povyšuje monasticizmus na najdôležitejšieho činiteľa v európskom živote (F. Galla 1931). Mnisi predstavovali akýsi elitný duchovný zbor, ktorý sa stal reprezentantom cirkvi ako takej, najmä vo vzťahu k svetským vládam a ktorý sa usiloval uchovať si charakter privilegovanej organizácie oslobodenej od politickej poslušnosti. Otázky právneho postavenia, vzájomných vzťahov, hlavne však boja o investúru medzi panovníkmi a pápežom nám najlepšie podal E. Knappek v práci o obsadzovaní uhorských biskupstiev od 10. do konca 14. storočia (Knappek 1934). V tomto smere je dôležitá kráľovská listina Štefana III. z r. 1169, ktorou sa – na základe príslubu svojho otca Gejzu – pápežovi zaväzuje, že nebude bez porady zosadzovať ani premiensťovať biskupov, opátov a prepoštov, ani nebude udeľovať majetky cirkvi svetským osobám (Marsina 1971, s. 86, č. 91). Dôležitý je aj vzťah opátov k biskupovi v ich diecézach, ktorý upresňuje už prvá kniha nariadení Ladislava I., v čl. XXI, podľa ktorej opáti musia zostať podriadení biskupovi, pričom biskupom sa nariaďuje, aby navštevovali kláštory (nielen raz do roka, ale častejšie!) a sledovali jeho rehoľný život (L. Závodszky 1904, s. 161).

Keď sa pozrieme na vznik najstarších kláštorov, skoro všetky vznikli na kráľovskej pôde a teda i kráľom boli založené. Z prameňov nevedno, či zoborský kláštor založil nejaký veľkomoravský veľmož alebo išlo o misijnú stanicu benediktínov (sám biskup Wiching bol benediktín), čo je asi pravdepodobnejšie. V období vrcholného feudalizmu patronátne právo nad týmto kláštorom vykonával

uhorský kráľ, opierajúc sa o prvú donáciu Štefana I. na mýta v Nitrianskej a Trenčianskej stolici (Marsina 1971, s. 63, č. 68). Druhou najbohatšou cirkevnou inštitúciou bolo benediktínske opátstvo v Hronskom Beňadiku s kráľovskou fundáciou z r. 1075 (Gejza I.). Priezor majetkového vývoja opátstva spracoval podrobne a najnovšie Ľ. Juck (1973). Kláštor v dnešnej podobe je výsledkom viacerých stavebných etáp, hlavne poslednej veľkolepej prestavby komplexu v pol. 16. stor., keď ostrihomská kapitula ho dala prestavať na mohutnú renesančnú pevnosť. Románsky kláštor vo svojej prvotnej podobe (11. stor.) reprezentuje bazilika, odkrytá na mieste dnešnej trojloďovej chrámovej stavby N. Knauzom v r. 1882 a k nej priliehajúce budovy v dnešnom južnom trakte. Výskum v r. 1972–75 odkryl rajský dvor s nepravidelným štvoruholníkovým pôdorysom, uzavretým arkádovou otvorenou chodbou a okolo kláštornej stavby (Habovštiak–Holčík 1975). Výskumom podarilo sa doložiť 4 stavebné fázy v priebehu 11.–14. stor. V priebehu 11.–12. stor. vzniklo niekoľko zemepánskych benediktínskych kláštorov Klíž (Hodál 1931), Ludanice, Jánošovce (Rim. Janovce), Košice-Krásna nad Hornádom, Lekír (dnes Hronovce, časť Čajakovo), Bzovík (P. Sörös 1912, s. 182–198, 370 až 377), Jasov (Ratkoš 1966) a Biňa – Apáti (Habovštiak 1966, s. 16). Kvôli úplnosti je treba spomenúť filiálny kláštor v Iliji (pri kostole sv. Egýdia) a ďalší, skôr rezidenciu v Pohraničiach pri Nitre, patriacu Hronskému Beňadiku; ďalší filiálny kláštor panonhalského kláštora bol v Diakovciach (nie opátstvo, ako súdi V. Mencl (1937, s. 153–161) so známou bazilikálnou trojloďovou stavbou zasvätenou P. Márii. Neďaleko Trenčína, na mieste kde žil eremita Benedikt po smrti Svorada-Ondreja založil na Skalke nitriansky biskup Jakub v r. 1224 benediktínske opátstvo, ktoré ako vyplýva zo zakladajúcej listiny (Marsina 1971, s. 216, č. 297) fundoval pri existujúcom kostole zasvätenom individuálnemu kultu sv. Benedikta. Ako dôvod založenia odvoláva sa na zjavné stopy mučeníctva Benedikta, čo historicky a hagiograficky je zdôvodniteľné: u mučeníkov centrom kultu sa stáva miesto ich umučenia. Začiatkom 14. stor. vznikol z iniciatívy Menharda, farára zo Šváboviec a spišsko-sobotského škultéta Eberharta na jeho majetku v štôle pod Tatrami kláštor. Ostrihomský arcibiskup jeho založenie v roku 1314 potvrdil a ako filiu podriadil opátstvu Sv. Beňadika (P. Sörös 1912, s. 198; Fuxhoffer–Czinár 1858, s. 310–311). Kláštor je dnes úplne rozrušený a zachovalo sa len niekoľko kamenných architektonických článkov, jednak v samotnej obci a na r. k. fare v Batizovciach (obr. 3). Spomenuté patronátne práva kláštorov sa odrážajú aj v písomných prameňoch a uvádzajú sa ako „monasterium meum“, „monasterium nostrum“, „claustrum suum“ a pod. (výpočet u Kollányi 1906; s. 14). Ako poukážeme ďalej, ďalšie kláštory – či už reformovaných benediktínov – cisterciťov alebo premonštrátov, sa zriaďovali na miestach už existujúcich kláštorov, cvent. vo významnejších anachorétskych centrách, kde mali pripravenú pôdu a v hospodárskom podnikaní mohli preniknúť do odľahlejších lesných priestorov. Závažný moment medzi benediktínmi a cisterciťmi je vystihnúty stredovekou parolou: Benedikt miloval vrchy (vyvššeniny) a Bernard zasa údolia (M. Schaller 1947, s. 78; J. Vencko 1927, s. 19). Tak vznikli začiatkom 13. storočia cisterciťské opátstva v Spišskom Štiavniku (Vencko 1927), osadení z poľského materského kláštora Wachock, ďalší v Bardejove pri dnešnom farskom kostole sv. Egýda, osadené tiež z poľskej Koprivnice okolo roku 1247 (Rupp 1872, s. 274; porovnaj repliku okolo problému pravosti listiny Varsík 1975 a Uličný 1979), a v turnianskom Lipóvníku, ktoré v cisterciťskych análoch sa spomína už v r. 1141 (Fuxhoffer–Czinár 1858, s. 103; Rupp 1872, s. 128). Ich podobu dnes nepoznáme. Z kláštora v Spišskom Štiavniku, zbúraného v r. 1531 sa zachoval fragment (dnes v rohu sýpky) predstavujúci pätku arkádového piliera zväzkového d'atelinovitého tvaru s atickou pätkou s nárožnými lupienkami a dve bohato zdobené hlavice stĺpov, ako aj dosku

z pätky prípoxy stĺpa zo začiatku 13. storočia, dnes deponované na pracovisku AÚ SAV – expedície Spiš (Javorský 1981, s. 82, obr. 12–14).

Dôležité postavenie mali premonštráti, predstavujúci rád rehojných kanonikov (nie mnišky), ktorí sa k nám dostávajú ešte za života ich zakladateľa sv. Norberta (†1134), osadení priamo z francúzskeho Premontré (Leles). Keďže väčšina z nich bola založená pred tatárskym vpádom a ním boli aj zničené zakladajúce listiny. Píše o tom kráľ Bela IV. v obnovej listine z r. 1245, vzťahujúcej sa na konvent v Šahách, ďalej v inej zakl. listine z roku 1251 pre Turiec a v jasovskej listine z r. 1255 (Osztwald 1957, s. 231). V posledne uvedenej listine pre jasovský konvent je pasus „našimi predchodcami založené“ (a nostris antecessoribus fundata – Fejér CDH IV, 2, s. 299; Osztwald 1957, s. 243), t. j. asi kráľom osadení benediktíni, na čo poukazuje i typické patrocínium sv. Jána Krstiteľa (Ratkoš 1966, s. 117–118). S podobnou situáciou sa stretávame i pri turčianskom konvente, kde zoborskí benediktíni mali svoju faru, v ktorej iste mali zaistené najnutnejšie podmienky konventného života. K premene benediktínskeho kláštora na premonštrátsky v Bzovíku došlo podľa F. Osztvalda (1957, s. 240) medzi rokmi 1151–1181, pričom dolnú hranicu určil na základe premeny benediktínskeho kláštora v Klášterním Hradisku (dnes osada Olomouca) na premonštrátsky v r. 1151 (premena sa ale stala skôr, ešte za života biskupa Jindřicha Zdíka [1126–1150 – Pojzl 1981, s. 202–205], s ktorým bol v úzkom vzťahu [obidva kláštory mali šľachtickú fundáciu: knieža Oto Pekný (Sličný) s manželkou (1078) a komes Lambert s manželkou (1124–1131) a zasvätené boli sv. Štefanovi – kráľovi a prvomučeníkovi]). V Bíni existoval zemeľpánsky kláštor benediktínov, z ktorého sa A. Habovštiakovi podarilo v r. 1962 odkryť základy veľkého kostola s polkruhovou apsidou (Habovštiak 1966) v polohe Opátovský vrch (Apáti) z prvej polovice 11. stor. Premonštrátsky kláštor bol vystavaný na začiatku 13. stor. na inom mieste, ktorého odkaz v podobe monumentálnej románskej baziliky stavanej podľa francúzskych predlôh, zostal do-

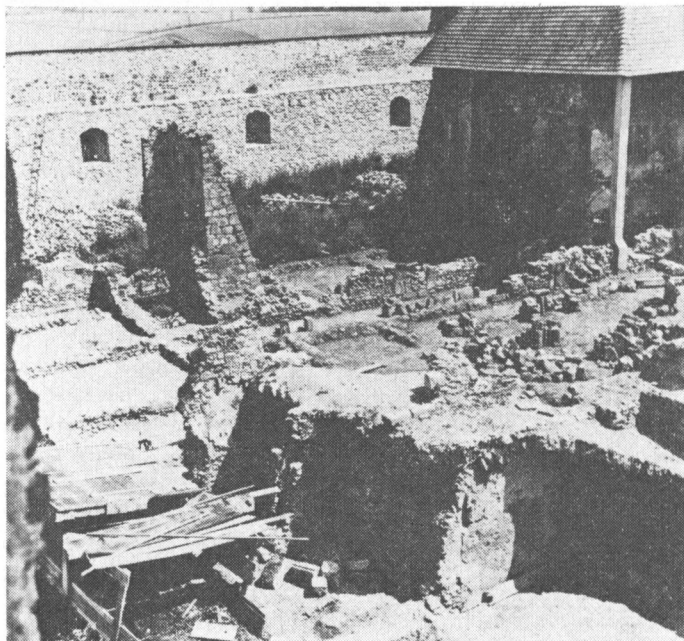
Obr. 4. Mengusovce – Stôla. Architektonické žĺanky zo zaniknutého benediktínskeho kláštora.

dnes. Erozívnu činnosťou ramena rieky Hrona bola časť kláštorných objektov zničená, takže pri archeologickom výskume boli odkryté iba základy jednotraktovej stavby kláštora (Habovštiak 1966, s. 17–19). Predchodcov konventov v Lelesi (sv. Kríža) a v Šahách (P. Márie – Oszvald 1957, s. 245–6 a 248–9, tiež Bakács 1971, s. 385–388) nevieme doložiť. Najmladšie prepoštvstvo bolo založené Abovcami v 2. pol. 13. stor. v Nižnej Myšli pri Košiciach (Varsik 1964, s. 392). Už sme hovorili o tom, že v zakladaní kláštorov, v ich rozvoji a činnosti dostávalo sa im veľkej podpory z vládnucej vrstvy a tak boli vysunutou rukou celého štátneho aparátu. Preto skoro všetky premonštrátske kláštory vystupujú ako hodnoverné miesta (*loca credibilia*); pred tatárskym vpádom takýmito boli len nitrianska a bratislavská kapitula, potom spišská kapitula, hlavne prepoštvstvo v Jasove, Lelesi, Šahách, Turci začas a menšieho významu i opátstvo v Sp. Štiavniku (Vencko 1927, s. 31 až 32). Obdobie vrcholného feudalizmu znamená totiž aj podstatnú zmenu v štruktúre pozemkového vlastníctva, s ktorým dovtedy disponoval kráľ. Pozemkové vlastníctvo veľmožov sa rozširovalo hlavne v časoch Ondreja II. (1205–1235), preto v renovácii Zlatej buly z r. 1231 sa výslovne nariaďuje, že aj majetkoprávne prevody medzi jednajúcimi stránkami sa majú písomne zachycovať pred kapitulami a konventami (Marsina 1971, s. 268, č. 375). Cirkevné majetky boli trvalým vlastníctvom cirkvi na rozdiel od šľachtických, ktoré sa dedili v priamej mužskej línii a v opačnom prípade prepadli v prospech koruny. Stavebnú podobu jednotlivých premonštrátskych konventov nepoznáme (zachovali sa z nich len kostoly), až na komplex v Bzovíku (obr. 4), známy zo starších výskumov manželov Menclovcov (Mencl 1935) a výskumu G. Balašu vyvolaného pamiatkovou úpravou objektu (1966 a 1969, správa o výskume z r. 1977 uložená v archíve KŠŠPSOP v Banskej Bystrici pod č. 161).

Na východnom Slovensku, ktorého prevažná časť patrila jágerskému biskupstvu (do roku 1080 bolo súčasťou ostrihomskej arcidiocézy s archidiakonátmi zemplínskym, užhorodským, abanovohradským), v otázkach vzniku niektorých rádových domov, ale hlavne rádovej príslušnosti panuje nejednotnosť a doterajšou monastickou a historickou spisbou sa len veci komplikujú. Za najstarší sa považuje kláštor križovníkov sv. Hrobu, lokalizovaný do šarišského Chmeľova (Vojtas 1967, tam i ost. lit.), ktorých kráľ Ondrej II. listinou z roku 1212 obdaril územným majetkom a výsadnými právami (Marsina 1971, s. 136–137). Z obsahu listiny vysvitajú pozoruhodné skutočnosti: v prvom rade listina nehovorí o založení kláštora, ale berie ho ako hotovú vec, to znamená, že kláštor vznikol pred r. 1212. Ďalej neuvádza konkrétny majetok Chmeľov, ani že by ich tam usadzoval. K územným majetkom dal im kráľ výsadné práva: poľovačky, rybolov, vlastnú súdnu právomoc, cirkevný desiatok nesmie nikto vyberať a nakoniec od ich „jobagiónov“ nesmel nikto požadovať na trhu ani pri mostoch (mýtniciach) nijaké poplatky. Panovník v akte oslobodenia od platenia tržných poplatkov a mýta akceptuje tu imunitu danú rádu od pápežskej kúrie (Ludikar 1882, s. 10, 252–3). Podľa J. Vojtasa v Chmeľove bolo prepoštvstvo s riadnou rehoľnou kapitulou, podriadená priamo jeruzalemskému patriarchovi (Vojtas 1967, s. 62). Autor popiera vzťahy s poľským Miechovom (severne od Krakova), čomu protirečí údaj z r. 1220, keď pápež podriaďuje križovníkov v rozličných krajoch pod Miechov, teda aj zaiste šarišských križovníkov, no v roku 1262 už Miechov vyníma a dáva ho pod patronát jeruzalemský (Metrop. archiw Warszawa – inf. P. Ratkoš). Sídlo križovníkov na území Chmeľova boli dnešné Hanušovce nad Topľou, kde spolu so špitálnikmi pri kostole sv. Ducha (MOL Dl. 57.678) tvorili akési konzorcium a navzájom sa ekonomicky podporovali. Križovníci – „cruciferi“ sú doložení na viacerých miestach východného Slovenska (napr. v Gaboltove [1274], Kalša) a pod týmto pojmom sú označovaní aj tzv. antoniti s výlučne charitatívno-liečiteľským poslaním. V 13. storočí

sa usadzujú v Spišských Dravciach so svojou vysunutou nemocnicou v Bratislave a s nárokmi na mestský špitál v Košiciach.

Historiograf G. Hevenesy ešte v 17. stor. vniesol tradíciu o benediktínskom opátstve v Hrabkove, ktorú potom prevzal aj známy historik Šariša a Spiša Karol Wagner (1780, s. 517) a od neho ju prebrala i ďalšia monasteriologická literatúra (Fuxhoffer–Czinár 1858, s. 295, 344). V Hrabkove existoval kláštor, ktorý dal pred r. 1346 postaviť vlastník dediny komes Mikuláš Perényi (P. X. Schier 1778, s. 71; Wagner 1780, 518) pre augustiniánskych eremitov, a to na mieste hospícia s priznačným kultom sv. Ducha. Pod komitátnym hradom Šariš existoval tiež augustiniánsky kláštor, dnes neexistujúci, na ktorý upomína už len chotárný názov „Barátoky“ (porovnaj Bratka pri Leviciach). V donačnej listine kráľa Ladislava IV. z r. 1278 pre synov Tekulových sa spomína ako jestvujúci a patrili „fratrum Gyllumitarum ordinis sancti Augustini“ (Fejér, CDH V, 2, s. 432; Wagner 1780, s. 292) a v roku 1285 sa už špecifikuje ako „ordinis heremitarum sancti Augustini de claustro de Sarus“ (Knauz 1882, s. 198, č. 178). Tzv. gyllumiti – vilermiti vznikli v 12. stor. v Taliansku (pri hrobe sv. Wilhelma z Malevalu – †1157) a predstavovali pustovnícky rád riadený regulou sv. Benedikta (Balics 1890, s. s. 372). Neskôr prijali regulu sv. Augustína a zlúčením niekoľkých podobných kongregácií vznikla rehoľa augustiniánov (P. X. Schier 1778, s. 9–31). Len tak si možno vysvetliť disparitné údaje v dvoch časove nevzdialených listinách týkajúcich sa šarišského kláštora. Pravdepodobne prví mnísi odtiaľ prišli aj do Hrabkova a koncom 14. stor. aj do Bardejova, kde sa usadili pri kostole sv. Jána Krstiteľa, ktorému pápež v r. 1400 udeľuje odpustky pre tých, ktorí budú podporovať výstavbu nového kostola (ecclesia monasterii sancti Johannis Baptistae de Bartfa ordinis fratrum Heremitarum s. Augustini – Mon. Vat. I, 4, s. 296). V Spišskom Podhradí sa augustiniáni usadili pravdepodobne na mieste opusteného „monasteria“ na Pažiti (druhá stavebná fáza datovaná do 14. storočia – Vallašek 1980, s. 276), ako to vysvitá z listiny z r. 1391 „loci hospitali desolati“ v blízkosti kostola sv. Martina

Obr. 5. Bývalý premonštrátsky kláštor v Bzoviku (situácia počas výskumu v r. 1969).

(Fejér CDH X, 1, s. 694; Fuxhoffer–Czinár 1858, s. 222 s datovaním do r. 1399). Ich hlavnou úlohou bola mestská duchovná správa, výchova kňazského dorastu a správa inkorporovaných fár (Svátek 1970, s. 553).

Ďalšou problematickou lokalitou je Hamborek (dnes Brezovička), kde nad dnešnou obcou (poloha Koscilek) odkryl B. Polla gotický kostol s polygonálnym uzáverom a v tesnej blízkosti pozdĺžnu stavbu o rozmeroch 36,2 × 10,4 m (Polla 1967). Komplex pripísal kartuziánom, ktorých tu usadil v r. 1307 magister Kokoš. Stavebná dispozícia čo do priestorovej skladby sa vymyká z konceptu známych kartuziánskych kláštorov (porovnaj Braunfels 1969, s. 153–168; Zadnikar 1983), a aj z písomných prameňov nevysvitá, že by tam sídlili kartuziáni. Magister Kokoš dal sice letanovským kartuziánom zo Skaly útočišťa polovicu mlyna v Hambore a od poddaných 3 marky striebra za každý rok (listina Karola Róberta z r. 1320 – Wagner 1773, s. 404), ale tým sa však Brezovička nestala ich majetkovou súčasťou, ale iba z majetku odvádzaná peňažná renta. Stavebnú podobu kartuziánskych kláštorov čiastočne poznáme z výskumov na Červenom kláštore (Čaplovič 1977) a v tom čase prebiehajúceho výskumu na lokalite Kláštorisko nad Letanovcami (Slivka 1976). Obidva objekty (výstavba na začiatku 14. stor. – podrobne pozri Dedek 1889, s. 81–120) navzájom súvisia a svojou dispozíciou zapadajú do rámca kartuziánskej architektúry v celoeurópskom meradle. Magister Kokoš dal ale postaviť kláštor v dnešnom Červenom kláštore na mieste už predtým tu osadených pustovníkov, ako to presvedčivo dokázal J. Kútňik (1966). Keďže kartuziáni vo svojich počiatkoch predstavovali pustovnícky element, ktorý i naďalej používa vo svojom rádom živote prvky monastické s prvkami anachoretickými, všeobecne sa v Uhorsku nerozšírili (iba 4 kartúzie sú známe), keďže pred nimi existoval eremitický element benediktínov a neskôr pustovnícka rehoľa pavlínov, ktorá vznikla na „domácej“ pôde a jej členovia sa regrutovali v domácom prostredí (Mályusz 1971, s. 257), a to hlavne z radov šľachty. Preto je historikmi zdôrazňovaný aristokratický ráz rádu. Vznikli v r. 1225 pričinením ostrihomského kanonika Eusebia a svoj pôvod odvodzovali od egyptského askétu Pavla z Theb, keďže sa hlásili k pôvodnému pustovníckemu ideálu (Karcús 1867, s. 184–247; Kisbán I. zv. 1938, s. 15–23). Na Slovensku sa usadili koncom 14. stor. v Horných Lefantovciach (1369) s filiálkou v neďalekých Mankovciach (archeologicky preskúmané – Habovštiak 1974), ďalej v Gombaseku (1371) s filiálkami v Šafárikove a Jelšave a v Mariánke pri Bratislave (1377 – pozri Kisbán I. zv. 1938, s. 323–325). Konvent v Mariánke založil kráľ Ľudovít I., ostatné mali šľachtickú fundáciu, pričom feudáli vystupujú ako „verí patroni“.

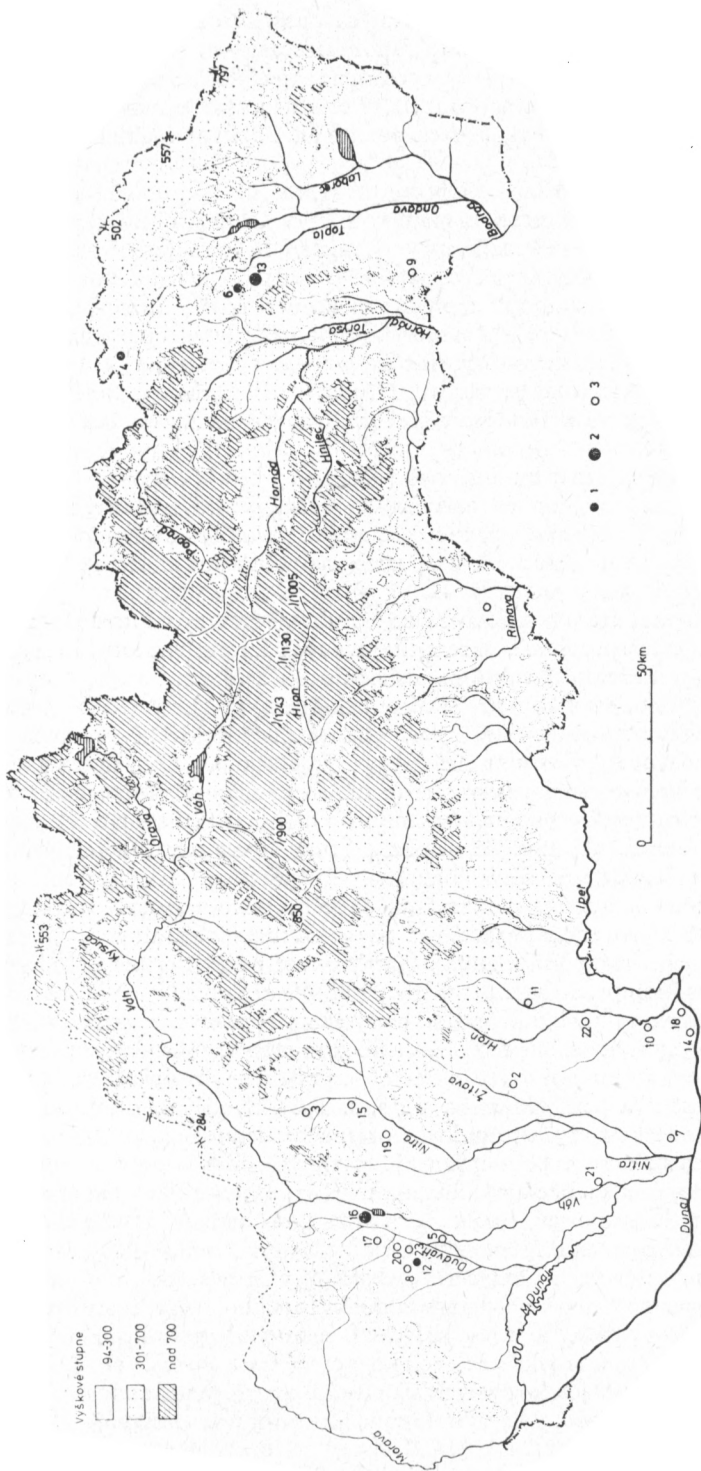
Osobitnú kategóriu predstavujú tzv. žobravé rády (mendikantské), vzniklé na začiatku 13. stor. a od samého začiatku sa zapojili do organizmu vznikajúcich miest (Fügedi 1981, s. 72 n.). Výskum jednotlivých konventov natoľko nepokročil, a pokiaľ sa realizoval (Banská Štiavnica, Bratislava, Košice, Hlohovec) upriamil sa na sakrálné centrum jednotlivých domov. Z takéhoto aspektu zostáva priekopnícka práca J. Bureša o mendikantskej architektúre na Slovensku (1966). Keď si všimneme mapu rozloženia jednotlivých konventov (obr. 2), zistíme, že sa predovšetkým nachádzajú v najstarších mestských jadrách, ktoré mali kľúčové postavenie v rámci hospodárskeho života Uhorska. Takými to boli nesporne predovšetkým Banská Štiavnica, Trnava, Bratislava a Košice. Ako prví sa usadzujú dominikáni, predovšetkým v Banskej Štiavnici (okolo r. 1230, ako zistil V. Mencl pri výskume v r. 1930 dominikánskej baziliky sv. Mikuláša – Mencl 1937, s. 198–202; pozri aj Jankovič 1965), v Košiciach, kde sa členovia rádu usadzujú podľa tradície už pred tatárskym vpádom, prinajmenej však v období panovania Bela IV. (Pfeiffer 1913, s. 40; V. Wick 1932). V Trnave sa usadzujú pri existujúcom kostole sv. Jána Krstiteľa (Pfeiffer 1913, s. 39, 1917, s. 51–52), ktorý predtým mohol patriť joha-

nitom. Načas sa usadili i v Kláštore pod Znievom, ako to vysvitá z listiny Be-la IV. z r. 1251, v ktorej sa spomína „domus predicatorum“ (Oszvald 1957, s. 250) a neskôr aj v Gelnici (francúzsky historik – dominikán B. Guidonis, žijúci na prelome 13. a 14. stor. vyhotovil v roku 1303 zoznam dominikánskych kláštorov podľa jednotlivých provincií, v ktorom Gelnica chýba (Pfeiffer 1913, s. 27 a 150), no doložení sú až v 15. storočí (Pfeiffer 1917, s. 39). Keď zoberieme do úvahy, že krátko po založení rádu (1216) bola na 2. rádovej kapitule v Bologni v r. 1221 ustanovená samostatná uhorská provincia, ktorá k r. 1277 vykazuje až 32 konventov (poľská mala až 39 – Pfeiffer 1913, s. 27 a 149), má to aj svoje širšie pozadie. Vieme, že na prelome 12. a 13. stor. sa z južného Francúzska a sev. Itálie širilo hnutie valdénskych a iných heretikov, ktoré zasiahlo i naše územie, podobne ako aj z juhu – hlavne z Bosny a Slavónie zasa bogomili (M. Loos 1974, s. 216–222). Obidvom kacírskym prejavom musela cirkev čeliť a púťavým kázaním – priznačným pre dominikánov – tak vplývať na masy. Rýchly rozkvet a veľké výsledky rádu dominikánov, hlavne však rádu menších bratov (Ordo Fratrum Minorum) preukázali životaschopnosť obdviach rádov úzko zviazaných s pápežským dvorom, ktorému boli najvhodnejším nástrojom doby k výkonu cirkevno-politických úloh. Tak sa stáva, že obidva rády sú pospolu zastúpené, ako napr. v Trnave a v Košiciach (Karácsonyi 1922, s. 122–126, 207–211), pričom v Trnave boli už v 13. stor. usadené klarisky, ako druhý rád minoritov a nimi aj spravované. Bratislavským klariskám predchádzali cisterciaty, o ktorých vieme, že zanikli koncom 13. stor., keďže listinou Ondreja III. z r. 1297 získali ich majetok klarisky. Prítomnosť klarisiek zákonite žiada predpokladať i kláštor minoritov, ktorým kostol P. Márie konsekroval v r. 1297 spišský biskup Jakub (Maszárík 1897, s. 2–5 a 70 text listiny).

„Františkáni“ sú v prvej polovici 13. stor. doložení už v Trnave (Balázsovits 1869, s. 40) a v Nitre s kostolom P. Márie na predmestí (Balázsovits 1869, s. 69; G. Czeizel 1911, s. 6 a 31), v nasledujúcom storočí ich pribúda (Košice, Levoča, Trenčín, Hlohovec, Sp. Nová Ves, Čachtice, Slovenská Ľupča (Karácsonyi 1922, s. 143–288) a na konci stredoveku a novoveku sa usadzujú aj mimo mestských jadier (Okoličné, Solivar, Krížovany, Malacky, Svätý Anton na Žitnom Ostrove a i.). Na prelome 14. a 15. stor. sa objavuje i ďalší rád žobravej rehole – karmelitáni, a to v Prievdzi (medzi rokmi 1390–1396 na mieste opusteného hradu pri kostole sv. Kríža) a v Prešove (1431) na Slovenskej ulici pri kostole Najsv. Trojice (A. Dechert 1961, s. 42 a 293).

2. Rytierske a tzv. špitáľnícké rády (A. Ruttkay)

Táto problematika a štruktúra bohatej (i keď zväčša už zastaralej) literatúry o vývoji týchto rádov na území stredovekého Slovenska načrtáva sa na inom mieste (Ruttkay 1985b). Tu podávame len stručný sumár poznatkov. Na rozdiel od obvyklého samostatného vyčleňovania rytierskych rádov heuristické dôvody, ale i poznatky o genéze a meniaciach sa funkciách jednotlivých rádov posudzujeme pod označením „rytierske a špitáľnícké rády“ tie kresťanské organizačné komunity, ktoré vznikli v období – ponajviac už v počiatočných – krížiackych ťažení a európskej mocenskej aktivity v Palestíne (s. terra Hierosolimitana), mali tam špecializované vojenské a liečiteľské-ošetrovateľské poslanie, získali si značnú autoritu (Zöllner 1980, s. 223 a n.; Erbstösser 1980, s. 98 a n.; Die geistlichen Ritterorden 1980) a relatívne veľmi rýchle nadobudli majetky a vplyv v rôznych častiach Európy, najmä však v oblasti Stredozemného mora. Z hľadiska stredovekého Uhorska ide o templárov, johanitov, rád nemeckých rytierov i o v podstate kanonický rád križovníkov sv. Hrobu.

Obr. 6. Rytierske a špitálické rúdy na území Slovenska (doložené písomnými prameňmi). Legenda: 1—komendy, 2—archeologický výskum, 3—majetky, 3-majetky, Zoznam lokalít na mape: 1 Barca, 2 Čiáre, 3 Colné Ozorovce, 4 Gaboltov, 5 Horné Zelenice, 6 Chmeľov, 7 Chotin, 8 Jaslavské Bohunice, 9 Kaľa, 10 Kamenín, 11 Krškany, 12 Maižence, 13 Medzianky, 14 Obid, 15 Ostratice (Nemicha), 16 Piešťany, 17 Rakovce, 18 Štúrovo, 19 Topoľčany, 20 Veľké Kostofany, 21 Zemné (Gug), 22 Zelenice, 23 Žilkovce.

Vo vnútorských podmienkach konsolidovaných európskych stredovekých štátov pôvodne prevažujúce vojenské poslanie rádov strácalo – s výnimkou predovšetkým rádu nemeckých rytierov – svoje primárne opodstatnenie, do popredia vystupovali liečiteľské a iné sociálne funkcie. Periodizačným zlomom v tomto zmysle je úplná strata európskych vojenských pozícií na Blízkom východe po páde Akkonu v roku 1291.

Jednotlivé vyššie spomenuté rády sa pomerne skoro (už po polovici 12. stor., resp. v prvej tretine 13. stor.) dostali k majetkom aj v Uhorsku. Ich osudy boli rôzne: templársky rád, ktorého mocenské uzly a majetky sa kumulovali predovšetkým v južných častiach Uhorska, resp. ponajviac v oblasti Jadranu bol zrušený začiatkom 14. stor. na základe generálneho cirkevného verdiktu (Patek 1912). Rád nemeckých rytierov prejavil samostatné vojensko-mocenské a územné aspirácie a bol z Uhorska vyhnaný už v r. 1225 (Magyar kronológia 1982, zv. I, s. 138). Pôvodne určité vojenské funkcie mal aj rád sv. Hrobu, v priebehu 13. stor. (najmä od jeho druhej polovice) sa však funkčne transformoval (pozri Karcsú 1867, zv. I, s. 190–191).

Najsilnejším a najrozšírenejším bol rád johanitov, ktorý získal v Uhorsku vlastnícke práva už v r. 1158, na čo nadväzoval veľmi skoro zisk ďalších rozsiahlych majetkov, po r. 1312 získal značnú časť majetkov zrušeného templárskeho rádu a zachoval si postavenie – napriek nespornému úpadku od konca 14. stor. – po celý stredovek (Reiszig 1925–1928, zv. I).

O rytierskych a špitálnických rádoch sa zachovalo v písomných prameňoch relatívne málo údajov. Je to spôsobené, okrem utajovaných foriém vnútorného života rádov, i samotnou organizáciou, štruktúrou vybočujúcou z rámca teritoriálnej cirkevnej organizácie. S touto stránkou súvisí aj etnická heterogénnosť (napr. značný podiel cudzincov medzi príslušníkmi rádov v Uhorsku). Stredoveké pramene sú neraz rozporné pri označovaní vlastníkov rádových majetkov – ostáva sa pri názve cruciferi (križovníci). V historickom kontexte (v akejsi anonymite) preto neraz zanižká aj obrovský hospodársky potenciál, ktorým v Uhorsku disponovali napr. templári a najmä johaniti. Aj keď E. Reiszig (1925–1928 zv. II) pokúsil sa – v podstate úspešne – sústrediť súpis johanitských majetkov, získaný obraz nemôže odzrkadľovať stav k užšie vymedzenému obdobiu. V tomto naše predstavy možno doplniť údajmi z konvencie prijatej v r. 1233: dokument parafovaný Ondrejom II. svedčí o snahách cirkevných inštitúcií participovať na ziskoch z obchodného obratu, v danom prípade napr. zo sedmohradskej soli. Množstvo soli, na ktoré majú nárok cirkevné inštitúcie, vyjadruje nepriamo aj rozsah majetkov a významu týchto inštitúcií. Dávka 10 timinov soli pre johanitské konventy a komendy v celom Uhorsku predstavuje veľké množstvo, čo sa zreteľne prejaví v porovnaní s dávkami pre jednotlivé biskupstvá a pod. (Marsina 1971, s. 296). Svedčí to o tak veľkom vlastníctve a vplyve, aký sa z iných písomných prameňov celkom vyvodit' nedá.

Z majetkových aspektov a prítomnosti jednotlivých rádov sme sa pokúsili preveriť pramene týkajúce sa územia Slovenska. Napriek všetkým templárskym tradíciám, posilneným v odbornej spisbe už i klasicou prácou D. Fuxhoffera (1803; pozri aj Fuxhoffer–Czinár 1860, s. 157 a n.) s vymenovaním dokonca i niektorých domnelých templárskych „mansérií“, chýbajú v stredovekých písomných prameňoch hociaké priame, alebo nepriame zmienky o templárskych inštitúciách, alebo majetkoch na Slovensku. Je to v súlade s celkovou štruktúrou majetkov templárov v záujmovej sfére Uhorska pred rokom 1312 (Patek 1912).

V písomných prameňoch je doložených viac osád, ktoré predstavovali dlhšie, alebo kratšie majetok johanitov. Na východnom Slovensku sa prejavuje aktivita križovníkov sv. Hrobu.

Presná rádová príslušnosť niektorých majetkov nie je zreteľná – pramene spo-

mínajú všeobecný termín „cruciferi“. Od pertraktovanej skupiny rádov však možno odčleniť i v prameňoch krížovníkov – antonitov, tj. liečiteľský rád, pochádzajúci z Francúzska (pozri predchádzajúce state referátu).

Údaje, ktoré možno vyvodiť z prameňov, sú zmapované (obr. 6). O presnú stratifikáciu johanitských majetkov sa zatiaľ pokúsil len E. Reiszig (1925–1928, zv. II); zistili sme nepresnosti v identifikácii a lokalizácii niektorých osád. Korekciu sme uskutočnili na základe edícií prameňov (Marsina 1971) a aj aplikáciou historicko-geografických analýz (najmä Šmilauer 1932, resp. aj Györffy 1966). Medzi vlastníkmi, alebo o majetky sa sporiacimi stranami feudálov, sú známe johanitské konventy, najmä konvent sv. Štefana, kráľa v Ostrihove (Obid 1291/92, Cifáre 1235/36, Chotín pred r. 1229, Stúrovo 1439, Krškany 1312, Kamenín pred r. 1298, Topoľčany 1259, Nenicha – snád Ostratice 1232). Nepochybne s iniciatívou tohto konventu by mohla súvisieť krátkodobá prítomnosť johanitov v Trnave a neskôr – až po roku 1244 – vznik komendy v Malženiciach. Táto sa nachádzala uprostred majetkového bloku, v ktorom možno identifikovať Horné Zelenice (Zeľe), Jaslovské Bohunice – časť (alterius Boguna), čiastočne asi aj Veľké Kostofany (Keztelen) a Žlkovce (alterius Swch – 1258, Touthsuch – Slovenský Such – 1268).

Predpokladaná komenda v Malženiciach zanikla ešte v priebehu 13. stor. S veľkým časovým odstupom sa však vytvoril komplex v Piešťanoch so zrúcaninou tradične spájanou s templármi. Počas zisťovacieho výskumu v rokoch 1981–1982 (Ruttkey 1982 a 1983) sa odkrylo, do dvoch polygonálnych častí rozvetvené, presbytérium veľkého a v honosnom štýle budovaného, kostola. Na jeho mieste stál predtým starší kostolík, zrejme súvisiaci s osadou Pescan (1113) s rozsiahlym pohrebiskom, ktoré sa začalo používať najneskôr v druhej polovici 11. stor. Chronologická stratifikácia zistená počas výskumu, vylúčila z Piešťan prítomnosť templárov. Zdá sa, že až po roku 1320 (?) tu vznikla johanitská komenda a s tým by malo súvisieť i vlastníctvo blízkej osady Rakovice.

Z johanitských konventov boli ďalej pravdepodobnými vlastníkmi na území Slovenska konventy v Budafelhévíze (Dolné Ozorovce pred 1404, Barca pred 1398) a Székesfehérvári (Zemné – ZSO Gúg pred 1245).

Na východnom Slovensku – osobitne na Šariši – je v rámci problematiky krížovníkov sv. Hrobu známa najmä komunita v Chmeľove. Archeologickým výskumom v Medziankach, ktoré už roku 1212 figurujú ako stabilný majetok chmeľovských krížovníkov podarilo sa priniesť cenný nový poznatok. Nie je vylúčené, že malý, ale dômyselne opevnený kamenný hrad na stratigraficky významnom mieste, postavili práve chmeľovskí krížovníci (Slivka–Vallašek 1982, s. 265).

Prínos archeologických výskumov k lepšiemu rozvinutiu poznatkov o rytierskych a špitálnických rádoch na Slovensku, spočíva teda zatiaľ len v čiastkových terénnych odkryvoch v Piešťanoch a Medziankach. Nemôžeme teda v konkrétnych podmienkach precizovať poznatky o vzhľade komend týchto rádov, ktoré sa od ostatných klášterov líšili relatívne voľným, tradičnými dispozičnými kánonmi neviazaným, stavebným a funkčným usporiadaním. Predstavovali súčasne i samostatnú hospodársku jednotku, tj. patril k nim i dvor s obydliami služobného ľudu. Rády musíme však i v rámci skladby ich regulérnych príslušníkov, považovať za sociálne silne diferencované zoskupenia. Dokonca už v období, keď bola evidentná ich významná bojová úloha, predstavoval napr. v johanitských komunitách podiel privilegovanej rytierskej vrstvy len malú časť. Takouto – z hľadiska funkčnosti pružnou – štruktúrou možno vysvetliť v Uhorsku postupný pokles podielu rádov na bojovej činnosti a naopak vzrast ich „špitálnickej“ funkcie. Na území Slovenska sa s priamym dokladom vojenských záujmov stretáme skôr v prípade krížovníkov sv. Hrobu – výstavba hradu v Medziankach a situovanie komendy v Galtove (1247) v strategickej pozícii na prechode z Uhorska do Poľska.

O vojenskej funkcii rádu johanitov na území Slovenska chýbajú zreteľnejšie doklady. Isté indicie o situovaní so strategickým významom signalizujú snáď len Malženice. V písomných prameňoch sa s vojenským účinkovaním johanitov – a to veľmi významným – stretávame v súvisi s bitkou pri Rozhanovciach (1312 – Kristó 1978). Nemožno však ani tu vylúčiť tendenčné zveličovanie prameňa, ktorý pochádza z obdobia vzdialeného od udalostí vyše polstoročia.

Rozšírená je predstava o budovaní johanitských zariadení v blízkosti teplých prameňov. Konfrontovali sme túto predstavu s podrobnou mapou minerálnych prameňov na Slovensku (Atlas SSR 1980). Z lokalít doložených v stredovekých písomných prameňoch môžeme zatiaľ takúto bezprostrednú väzbu na prítomnosť liečivých prameňov konštatovať len v Piešťanoch. Pravdepodobný je podiel tohto rádu na vzniku a prevádzke niektorých mestských špitálov (indicie v tomto smere predstavuje napr. iniciatíva rádu v Košiciach okolo r. 1283 – Reiszig 1925–1928, zv. II, s. 104; nemožno však vylúčiť podobnú súvislosť ani v prípade „domus hospitalis“ v r. 1183 v Nitre – prameň publikuje Marsina 1971, s. 90).

V tomto stručnom priereze sme sa zaoberali predovšetkým tými interpretačnými aspektmi o prítomnosti rytierskych a špitálnických rádov na Slovensku, ktoré vyplývajú zo spoľahlivých písomných prameňov a výsledkov archeologických výskumov. Analýza patrocínií (napr. Sv. Ján Krstiteľ) môže priniesť nové poznatky. Nemožno zatiaľ brať do úvahy hypotetickú existenciu ďalších komend (napríklad Víglaš – o problematike kriticky Trochta 1970, Dodatok, s. 10). Tak isto by zahmlievalo stav poznatkov, keby sme akceptovali nekriticky tie predpoklady K. Kozáka (1982), v ktorých i na základe výskytu stredovekých názvov typu Kerestur etc., naznačuje sféru prítomnosti, alebo vplyvov, napr. johanitov. Tento bádateľ však nadhodil iné zaujímavé interpretačné aspekty. Pokúsil sa stanoviť charakteristické dispozičné a architektonické prvky, ktoré sú špecifické v dosiaľ známych stavbách rytierskych a špitálnických rádov v Karpatskej kotline. Vyvodzuje genézu týchto prvkov a pri ich uplatnení počíta s výrazným podielom premonštrátov, ktorí boli podľa autora v trvale spriaznenom vzťahu s johanitmi. Tento a ďalšie stavebnohistorické podnety, ktoré nadhodil K. Kozák (napr. predpoklad, že niektoré varianty neskororománskych centrálnych stavieb by mohli byť časťou malých správnych sídiel na majetkoch johanitského rádu), znamenajú nové prvky v prístupe k problematike a treba ich podrobiť kritickej analýze i v prípade tangovaných slovenských stavebnohistoricky, alebo archeologicky skúmaných objektov.

Literatúra

- Atlas SSR 1980: Atlas Slovenskej socialistickej republiky, Bratislava, s. 68 (kap. V. Ovzdušie a vodstvo, mapa 58 – A. Porubský: Minerálne a termálne vody).
- Bakács, I. 1971: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest.
- Balázsovits, P. O. 1869: Brevis historia conventuum ordinis S. Francisci Seraphici reformatae provinciae S. Mariae Hungariae. Posonii.
- Balics, L. 1890: A római katolikus egyház története Magyarországon II/2, Budapest.
- Barton, P. F. 1975: Frühzeit des Christentums in Österreich und Südostmitteleuropa bis 788. Böhlau Wien-Köln-Graz.
- Braunfels, W. 1969: Abendländische Klosterbaukunst. Köln.
- Csóka, J. L. 1969: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra, I–II. Budapest.
- Czeizel, G. 1911: A Szent Ferenc – rendiek Nyitrán. Nitra.
- Čaplovič, D. 1977: Príspevok k dejinám Červeného Kláštora, Hist. Carpatica 8, Košice, s. 155 až 191.
- Deckert, A. 1961: Die Oberdeutsche Provinz der Karmeliten nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529. Roma.
- Dedek, C. L. 1889: A karthausiak Magyarországon. Budapest.

- Die geistlichen Ritterorden 1980: Die geistlichen Ritterorden Europas (herausgegeben von J. Fleckenstein u. M. Hellmann) Sigmaringen.
- Dostál, B. 1980: Přínos výzkumu v Břeclavi-Pohansku pro slovanskou archeologii 6.–10. století. In: Sborník referátů ze symposia „Slované 6.–10. století“, Břeclav-Pohansko 1978. Brno, s. 77–88.
- Erbstösser, M. 1980: Die Kreuzzüge – eine Kulturgeschichte. Leipzig.
- Fejér, G. 1829–1844. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Buda.
- Fuxhoffer, D. 1803: Monasterologia regni Hungariae I.–II. Veszprém.
- Fuxhoffer, D.–Czinár, M. 1858–1860: Monasterologiae regni Hungariae I (1858), II (1860). Pest.
- Fügedi, E. 1981: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest 1981.
- Galla, F. 1931: A clunyi reform hatása Magyarországon, Pécs.
- Györfly, Gy. 1966: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza. Budapest (Abaujvármegye s. 37–159, Árvavármegye s. 189–198, Barsvármegye s. 411–489).
- 1983: István király és műve. Budapest.
- Habovštiak, A. 1964: Záchraný výskum pri bývalom klástore v Nitre na Zobore. In: Štud. zvesti AÚ SAV 14, Nitra, s. 227–234.
- 1963: Zaniknutá stredoveká dedina Bratka pri Leviciach, Slov. Archeol. 11, s. 407–458.
- 1966: Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Biňa. Nitra.
- 1967: Archeologický výskum v Kostofanoch pod Tribečom. In: Monumentorum tutela 2, Bratislava, s. 43–77.
- 1974: Zaniknuté stredoveké stavby v Mankovciach, Vlastivedný časopis 23, s. 42–44.
- Habovštiak A.–Holčík, Š. 1975: Hronský Beňadik – včasnostredoveké hradisko a bývalý stredoveký kláštor. Nitra.
- Havlik, L. 1965: Politické osudy a zahraniční vztahy Velké Moravy. In: O počiatkoch slovenských dejín (Zborník materiálov). Bratislava, s. 104–140.
- Hodál, J. 1931: Kláštor benediktínov v Klíž-Hradišti na Slovensku. In: Príspevky k praveku, dejinám a národopisu Slovenska, Bratislava, s. 30–53.
- Hóman, B.–Szekfű, Gy. 1936: Magyar történet II. Budapest.
- Hrubý, V. 1965: Staré Město – velkomoravský Velehrad. Praha.
- Hudák, J. 1984: Patrociniá na Slovensku. Bratislava.
- Chaloupecký, V. 1928: Slovenské diecese a tak řečená apoštolská práva. In: Bratislava II, č. 1–2, Bratislava, s. 1–69.
- Chropovský, B. 1972: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku. In: Monumentorum tutela 8, Bratislava, s. 173–208.
- Jankovič, V. 1965: Dominikánsky kostol a kláštor v Banskej Štiavnici a jeho najbližšie okolie, Vlastivedný časopis 14, s. 127–132.
- Javorský, F. 1981: Výskumy a prieskumy výskumnej expedície Spiš v roku 1979. In: Štud. zvesti AÚ SAV 19. Nitra, s. 67–95.
- Juck, L. 1973: Majetky hronskobeňadického opátstva do roku 1235. In: Historické štúdie 18, Bratislava, s. 121–156.
- Karcsú, A. A. 1867: A szerzetes rendek egyetemes történelme, különös tekintettel a Magyar- s erdélyországi szerzetesség jelen létállapotára. Pest, zv. I–II.
- Karácsonyi, J. 1922/1924: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711–ig. Budapest, zv. I (1922) a II (1924).
- Keller, J. a kol. 1978: Zwyczaje, obrzedy i symbole religijne. Warszawa.
- Kisbán, E. 1938: A magyar pálosrend története, I (1225–1711). Budapest.
- Knappek, L. 1934: Obsadzovanie uhorských biskupstiev od X. do konca XIV. storočia. Bratislava.
- Knauz, N. 1882: Monumenta ecclesiae Strigoniensis, II. Strigonii.
- Kollányi, F. 1906: A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban. Budapest.
- Kovačovičová-Puškárová, B. 1965: Príspevok k raným dejinám architektúry na Slovensku. In: O počiatkoch slovenských dejín (Zborník materiálov). Bratislava, s. 259–276.
- Kozák, K. 1982: Constructions dans la Hongrie des XII–XVe siècles des ordres de Chevalerie et d'Hospitaliers et leur influence. Acta archaeol. Acad. Scient. Hung. 34, Budapest, s. 71–130.
- Kraskovská, L. 1942–1943: Archeologický výskum na Zobore pri Nitre. In: Sbor. Slov. nár. múz. 36–37, Bratislava, s. 217–227.
- Kristó, Gy. 1978: A rozgonyi csata. Budapest.
- Kučera, M. 1974: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava.
- 1984: Základné problémy rozvrstvenia poddaných na Slovensku do 14. storočia. In: Struktura feudálnych spoločností na území Československa a Poľska do prelomu 15. a 16. storočia. Praha, s. 191–212.
- Kútnik, J. 1966: K predkartuziánskym dejinám Červeného kláštora pri Dunajci. In: Nové obzory 8, Košice, s. 176–194.
- 1968: O pôvode päťkostolského Maura. In: Spiš – vlastivedný zborník 2, s. 155–172.
- 1970: O pôvode pustovníka Svorada. In: Nové obzory 11, s. 5–122.

- Loos, M. 1974: *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Praha.
- Ludikar, A. Č. 1882: *O řádu maltánském, se zvláštním zřetelem na Čechy, Klatovy*.
Magyar kronológia 1982: Magyarország történeti kronológiája I (red. K. Benda). Budapest.
- Mályusz, E. 1971: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest.
- Marsina, R. 1971: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I*. Bratislava.
- Maszárik, V. M. 1897: *A szüz Máriáról nevezett szent Ferencrendű tartomány pozsonyi zárdájának, templomának, kápolnáinak és góth stílyű templom tornyának története*. Pozsony.
- Mencl, V. 1935: *Premonštrátský kláštor Bzovík s kostolom sv. Štefana*. In: *Sbor. Mative sloven*. 13, Martin, s. 402–416.
- 1937: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Praha–Prešov.
- Mesterházy, K. 1970: *Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád – kori Magyarországon*. In: *A debreceni Déri Múzeum 1967. évi évkönyve*, Debrecen, s. 145–184.
- Miniati, M. 1971: *Wierność i klatwa (Losy misji Konstancy i Metodego)*. Warszawa.
- Mišík, M. 1944: *Vývin cirkevnej jurisdikcie na území Slovenska*. In: *Kultúra* 16, s. 385–393.
- 1963: *Politické a cirkevné postavenie Veľkej Moravy pred príchodom Cyrila a Metoda*. In: *Zborník Apoštoli Slovienov*, Bratislava, s. 16–25.
- MVH 1887: *Monumenta Vaticana Hungariae. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*. Budapest.
- Ortvay, T. 1905: *Pozsony város utcái és terei*. Pozsony.
- Némethy, L. 1894: *Series parochiarum et parochorum Archi-Diocesis Strigoniensis*. Esztergom.
- Oszvald, F. 1957: *Adatok a magyarországi premonstreick Árpád-kori történetéhez*. In: *Művészet-történeti értesítő*, Budapest, s. 231–254.
- Patek, F. 1912: *A magyarországi templárius rendtartomány felbomlása*. Budapest.
- Pfeiffer, N. 1913: *Die ungarische Dominikaner-Ordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–42*. Zürich.
- 1917: *A dominkosrend magyar zárdáinak vázlatos története*. Kassa.
- Pojsl, M. 1981: *Přemyslovský knížecí hrad v Olomouci*. In: *Archaeol. hist.* 6, Brno, s. 199–219.
- Polla, B. 1967: *Výsledky historickoarcheologického výskumu v Brezovičke*. In: *Sbor. Nár. muzea, řada A – historie* 21, Praha, s. 291–297.
- Pošmourný, J. 1964: *Církevní architektura Velkomoravské říše, Umění* 12, s. 157–202.
- Pouliík, J. 1963: *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*. Praha.
- 1975: *Mikulčice – sídlo a pevnost knížat velkomoravských*. Praha.
- 1978: *The Origins in Christianity in Slavonic countries North of the Middle Danube Basin, World Archaeology* (London) 10/No. 2, s. 158–171.
- Ratkoš, P. 1968: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*. Bratislava.
- 1965: *Podmanenie Slovenska Maďarmi*. In: *O počiatkoch slovenských dejín (Zborník materiálov)*. Bratislava, s. 141–178.
- 1966: *Nový pohľad na vznik a funkciu Prayovho kódexu*. In: *Sloven. Archivistika* 1, s. 98–119.
- 1971: *Christianizácia Veľkej Moravy pred misiou Cyrila a Metoda*. In: *Hist. Čas.* 19, s. 71–83.
- 1976–1977: *Vznik kultu Ondreja – Svorada a Benedikta vo svetle zagrebških pamiatok*. In: *Historijski zbornik (Šidakov)* 29–30, Zagreb, s. 77–86.
- 1978: *Naše sídliskové útvary v latinskej terminológii 9.–12. storočia*. In: *Archaeol. hist.* 3, Brno–Nitra, s. 247–254.
- 1984: *Kontinuita slovenského osídlenia v 9.–11. storočí*. In: *Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše*, Bratislava, s. 13–38.
- Reiszig, E. 1925/1928: *A jeruzsálemi Szent János – lovagrend Magyarországon I–II*. Budapest 1925 (I) a 1928 (II).
- Richter, V. 1965: *Die Anfänge der grossmährischen Architektur*. In: *Magna Moravia*. Praha, s. 121–360.
- Ruminski, K. W. 1976: *Die Kirche St. Martin des Zipser Kapitels*. In: *Acta Hist. Art. ASH* 22, Budapest, s. 21–54.
- Rupp, J. 1872: *Magyarország helyrajzi története fötekintettel az egyházi intézetekre II*. Budapest.
- Ruttkay, A. 1975: *Ducové. Veľkomoravský veľmožský dvorec a, včasnostredoveké pohrebisko*. Nitra.
- 1980: *Výsledky výskumu v Nitrianskej Blatnici v roku 1979*. AVANS 1979, Nitra, s. 185–191.
- 1982: *Správa o výskume na Dervianskej ulici v Piešťanoch v r. 1981*, AVANS 1981, Nitra, s. 240–247.
- 1983: *Výskum na Dervianskej ulici v Piešťanoch*, AVANS 1982, Nitra, s. 220–224.
- Ruttkay, A. 1985a: *Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10.–13. stor. z hľadiska archeologického bádania*. In: *Veľká Morava a korene česko-slovenskej štátnosti*. Zborník statí, Praha – Bratislava 1985, s. 141–185.
- 1985b: *Súčasný stav poznatkov o rytierskych a špitálnických rádoch v stredoveku na území Slovenska*, *Archeol. Rozhl.* (v tlači).
- Sedlák, V. 1984: *Nemaďarské vplyvy na začiatku uhorského štátu*. In: *Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše*, Bratislava, s. 61–82.

- Schaller, M. 1947: Svatý Benedikt patriarcha západního mnišstva. Praha.
- Schier, P. X. 1778: Memoria provinciae Hungaricae Augustiniana. Graecii.
- Slivka, M. 1976: Výsledky archeologického výskumu na Kláštorisku v Letanovciach. In: Nové obzory 18, Košice, s. 199–216.
- 1982: Výsledky výskumu kostola v Chrasti nad Hornádom. In: Archaeol. hist. 7, Brno, s. 385 až 413.
- Slivka, M.–Vallašek, A. 1982: Terénny prieskum stredovekých fortifikačných objektov na východnom Slovensku, AVANS 1981, Nitra, s. 263–270.
- Svátek, J. 1970: Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archívy. In: Sborník archivních prací, Praha, s. 505–624.
- Šmilauer, V. 1932: Vodopis starého Slovenska. Praha–Bratislava.
- Štefanovičová, T. 1975: Bratislavský hrad v 9.–12. storočí. Bratislava.
- Točík, A. 1983: Predbežná správa o výskume hradného kopca v Nitre v rokoch 1930–1931, AVANS 1982, Nitra 1983, s. 224–247.
- Trochta, J. 1964–1970: Zoznam fár Slovenska zostavený na základe veľkého registra pápežských kolektorov o zaplatených desiatkach na roky 1332–1337. Príspevok k historickej topografii Slovenska. Bratislava, 15 zv. rkp. Ulož. v archíve Ústavu hist. vied SAV.
- torov o zaplatených desiatkach na roky 1332–1337. Bratislava, zv. X. – Zvolenská stolica.
- Trochta, J. 1970: Zoznam fár Slovenska zostavený na základe veľkého registra pápežských kolektorov (rkp.). Ulož. v archíve Ústavu hist. vied SAV.
- Uličný, F. 1979: Listina Bela IV. z roku 1247 o majetkoch bardejovských cistercitov. In: Sloven. archivistika 14, s. 87–99.
- Vallašek, A. 1980: Výskum Spišskej kapituly, AVANS 1978, Nitra, s. 276.
- Varsík, B. 1964: Osídlenie Košickej kotliny I. Bratislava.
- 1975: K otázke falza bardejovskej listiny z roku 1247. In: Sloven. archivistika 10, s. 141–150.
- Vencko, J. 1927: Dejiny štiavnického opátstva na Spiši. Ružomberok.
- Vojtas, J. 1967: Z minulosti krížovníckeho prepoštstva v Lendaku. In: Spiš – vlastivedný zborník 1, s. 57–87.
- Wagner, C. 1780: Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Posonii et Cassoviae.
- Wick, V. 1932: Dáta k dejinám košických dominikánov. Košice.
- Zadnikar, M. 1983: Die Kartäuser – Der Orden der schweigenden Mönche. Köln.
- Závodszyk, L. 1904: A Szent István, Szent László és Kálmán kirabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest.
- Zöllner, W. 1980: A keresztés háborúk története (preklad z orig. Geschichte der Kreuzzüge, Berlin 1978). Budapest.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Kirchliche Institutionen und ihre Stellung in der Wirtschafts- und Siedlungsentwicklung der mittelalterlichen Slowakei

Ein syntetischer Beitrag mit Ausnützung von Quellen mehrerer Wissensfächer. Im ersten Teil wird die christliche Kirche auf dem Gebiet des mittelalterlichen Ungarn als Wirtschaftsfaktor charakterisiert, der an der Organisation und Auswertung der Ergebnisse der feudalen Ökonomik direkt und indirekt teilgenommen hat. Die Genesis der Christianisierung im 9. Jahrhundert auf dem Gebiet der Slowakei wird skizziert. Es geht um einen Bestandteil des Feudalisierungsprozesses mit vielfachem ideologischen, kulturellem und sozial-ökonomischen Gehalt. Im Laufe der komplizierten Entwicklung des 10. Jahrhunderts überleben in ehemaligen Zentralgebieten Großmährens manche ältere Elemente der Kirchenorganisation und offenbar auch ihrer Institutionen. In diesem Jahrhundert kann man mit weiteren Missionsströmungen und besonders in den nördlichen und östlichen Teilen der Slowakei mit primären Christianisierungsaktivitäten rechnen, die im Beitrag konkreter angedeutet werden. Besondere Aufmerksamkeit gilt dabei der binnenländischen Missionsaktivität des Klosters in Zobor. Die Kontinuität der vorungarischen (bzw. großmährischen) Elemente der kirchlichen Organisation ist folgendermaßen zu verstehen: In komplizierten Zusammenhängen und engem Anschluß an Fragen der politischen Machtfunktion ursprünglich großmährischer Zentren im 10. Jahrhundert, bzw. in den Anfängen des ungarischen Staats (so wird die Kontinuität der vereinigten Kapitel von Nitra und Bratislava traktiert, auch die Entstehung – Erneuerung des Bistums in Nitra u. ä.); Genesis weiterer altertümlicher kirchlicher Organisationsglieder und Institutionen (der Erzdiakonate auf Grund älterer Erzpresbyterien, die Anfänge des Kapitels in Spiš), außerdem Datierung und Charakteristik archäologisch untersuchter Sakralarchitekturen (im Rahmen der Begriffe ungestörte, gestörte und unterbrochene Kontinuität werden die einzelnen archäologisch oder kunsthistorisch untersuchten Objekte charakterisiert). Vom Standpunkt des Wirtschaftspotentials des ganzen Gebiets und außerdem für demographische Analysen besitzt der bisher nur in geringem

Maß ausgewertete Quellenfonds über die mittelalterlichen Pfarren im Verzeichnis der päpstlichen Zehnten aus den Pfarreinkünften der Jahre 1332–1337 große Bedeutung. Diese Übersicht wurde nach der Ergänzung durch weitere mittelalterliche Quellen über die Lage der Pfarren kartographisch bearbeitet, und deutete manche für archäologische und wirtschaftliche Untersuchungen wichtige Zusammenhänge an.

Der folgende Teil des Beitrags befaßt sich mit den Ordensklöstern. Im Verlauf der unausweichlich notwendigen Rettungsforschungen und im Zusammenhang mit der denkmalsamtlichen Wiederherstellung mancher Objekte gewann die Archäologie viele wertvolle Erkenntnisse auch auf diesem Gebiet. Bei der Auswertung der Ergebnisse zeigt sich der Mangel neuerer Arbeiten zum gegebenen Thema, bzw. die Ungenauigkeit oder apologetische Einstellung mehrerer älterer Arbeiten. Im Zusammenhang mit der Interpretation der einzelnen untersuchten Objekte und einer notwendigen abermaligen funktionellen Strukturalisierung der verschiedenen Orden wird die Gelegenheit benützt, auch die Entwicklung der Klöster einer objektiven Analyse im Lichte der marxistischen Auslegung historischer Erscheinungen zu unterziehen und diese in den Kontext der wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Entwicklung des slowakischen Gebiets im Mittelalter einzugliedern. Der Ausgangspunkt einer solchen Interpretation ist die geographische und chronologische Mappierung der einzelnen mittelalterlichen Klöster auf dem Gebiet der Slowakei. Im ersten Abschnitt (Slivka) werden dieser Analyse eremitische, kontemplative, kanonische und Bettelorden unterzogen, im zweiten Abschnitt (Ruttkay) werden die Erkenntnisse über Ritter- und Spitalsorden systemisiert und präzisiert, einschließlich ihrer schriftlich belegten Güter. Die Ergebnisse der bisherigen archäologischen Forschungen werden in den Gesamtzusammenhang der Bauaktivität der einzelnen mittelalterlichen Orden eingegliedert.